

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpenindustrie Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Advertenties met pijpen en tabak in Züricherse weekbladen, 1730-1806

Bert van der Lingen

Oude krantenadvertenties, ooit bedoeld om lezers te verleiden tot het kopen van producten, kunnen nu belangrijke informatie geven over onder meer de handel, distributie, prijzen en het gebruik van consumptiegoederen. Over het aanbod van tabak en tabakspijpen is in de afgelopen eeuwen in binnen- en buitenlandse kranten weinig informatie verschenen. Een uitzondering hierop is een groot aantal advertenties uit 1730-1806 die gevonden zijn in de Zwitserse weekbladen *Donnstags-Nachrichten von Zürich*, diens opvolger *Donnstags-Blatt* en het *Zürcherisches Wochen-Blatt*.¹

De ruim 120 advertenties met rook- en snuiftabak, tabakspijpen en rookgerei zijn in de Bijlage opgenomen. Sommige zijn compleet geciteerd, maar wegens ruimtegebrek is veelal het onderdeel met de pijpen en tabak er uitgelicht. Er zijn 31 advertenties met alleen kleipijpen, 30 met een combinatie van kleipijpen en tabak, 33 waarin alleen tabak is vermeld, 19 met tabakspijpen van andere materialen dan klei en de overige voorwerpen of onderwerpen met betrekking tot het pijproken. In onderstaande tekst wordt met nummers [tussen vierkante haakjes] naar de chronologisch geordende advertenties in de Bijlage verwezen. De Bijlage is hier wegens ruimtegebrek niet opgenomen, maar is te vinden op de website www.tabakspijp.nl. De snuiftabak is in onderstaande tekst niet behandeld.

De vroegst gevonden advertentie dateert van 1730. Door het ontbreken van advertenties met rookwaren vanaf 1737 duurt het tot 1776 voordat er weer met tabak en tabakspijpen wordt geadverteerd. Dat is opmerkelijk omdat er gezien de archeologische vondsten die gedaan zijn, ook in de eerste helft van de achttiende eeuw, veel kleipijpen naar Zwitserland werden geëxporteerd. Bijna alle producten staan in advertenties van handelaren en fabrikanten die hun handel aanbieden in de rubrieken 'Es wird zum Verkauf angetragen' en 'Unterschiedliche Nachrichten'. Een aanzienlijk deel hiervan maakte reclame voor producten die tijdens de Zürcher Messe werden aangeboden. Op de Messe stonden ook een aantal gespecialiseerde pijpenhandelaren waarvan naam en woonplaats echter niet worden genoemd. Vooral middenstanders kochten hier in om hun winkels te bevoorraden.

In de advertenties vinden we onder meer Hollandse pijpen en diverse soorten tabak die toen in Zürich voor de handel en de consument beschikbaar waren. In hoeverre is deze informatie te gebruiken voor het onderzoek naar de handel en distributie van kleipijpen en tabak? Is er specifieke informatie uit te halen met betrekking tot de kwaliteiten en soorten die voor export bedoeld waren en komt dit overeen met de gegevens die bekend zijn uit opgravingsrapporten uit Zwitserland?

Historisch materiaal

Aan het eind van de zeventiende eeuw begon de export van Hollandse tabak en tabakspijpen naar Zwitserland op gang te komen. De bekende Amsterdamse firma Frans en Jacob van de Velde hadden in het tweede kwart van de achttiende eeuw klanten in Zurzach.² De stad stond bekend om zijn jaarmarkten en als overslagplaats voor Hollandse tabak en pijpen.³ De uit Zwitserland afkomstige Amsterdamse tabaksfabrikant Jan George Burgklij (Bürkli), die veel naar Duitsland en Zwitserland exporteerde, gebruikte ongetwijfeld zijn familierelaties in Zürich en netwerken in de hogere sociale klassen om zijn handel in stand te houden en uit te breiden. In de Züricherse weekbladen adverteerden enkele Bürkli's die mogelijk familiebanden met hem hadden. Ze verkochten Hollandse producten als bloembollen en stoffen en hadden contacten met Hollandse kooplieden [Bijlage 1, 5]. Het overlijden in Amsterdam van Sara Bastert, de vrouw van Burgklij, wordt belangrijk genoeg geacht

Mit Hoher Bewilligung
von Zürich auszugebende
Donnstags-Nachrichten.

No. XXVI. Den 27. Brachmonat, 1754.

Es wird zum Verkauf angetragen.

1. Das Wirthshaus in Eglistau, der Ober und Unter Löwen genannt, samt der Tavernen-Gerechtigkeit, mit vielerley nöthigem Schiff und Geschirr, ein Heum-Haus und Stall, ein Kraut-Garten, fünf und ein halb Viertel Raben an 3. Stufen, 7. Tuchen, ten Fas-Feld an 4. Eulen, und 7. und ein halb Viertel Roggen, Feld an 3. Stufen. Denen erhabenen so lust dazu haben, und sich noch vor der Erndt darum anmelden werden, wird man alles zusammen samt der Frucht auf dem Feld und an den Raben, in billigem Preis erlassen. Ist im Verichtshaus zu erfragen.

2. Ein Haus an der Anferschaft, genant Blauen Falken, bestehende aus 3. wol eingerichteten und kammlichen Gemächern, da jedes auch seinen benöthigten Keller hat, da dann überdas nitoch ein großer Keller samt in circa 100. Eimer haltende Fas. Ein Tisch, habet lan den nahern Bericht einnehmen bei Mr. Jacob Köcher, an der Anfers-Gäß.

3. Zwei Anfers-Kübel, ein Beth samt Bethschafft und Anzug, eine Paterne, eine Saib-Straße samt den Dänlen, 1. supierne Sellen, ein Markt-Kessl, ein daß neu tische.

Afb. 1. Donnstags-Nachrichten von Zürich, 27 Brachmonat (juni) 1754.

om bekend te worden gemaakt [6].⁴ De tabaksfabrikant Ertwijn Zapfenbergh, indertijd een van de grootste fabrikanten van Amsterdam, exporteerde eveneens pijpen en tabak naar Zwitserland [20] (Afb. 2).

Sommige Zwitserse kooplieden kochten hun goederen rechtstreeks in bij buitenlandse fabrikanten en handelaren. Johannes Ritter uit Marthalen aan de Rijn onder Schaffhausen reisde ieder voorjaar naar Nederland om in Amsterdam en Rotterdam producten te kopen voor zijn handel in 'seine bekanten holländische Waaren' [81, 101]. In ieder geval in de jaren 1785-1800 presenteerde hij zijn handelsgoederen tijdens de Zürcher Messe. Ritter had een uitgebreide handel met internationale producten uit Holland, Amerika, Engeland en Oost-Indië. Hij verkocht 'recht gute holländische Pfeifen', vele soorten Hollandse rook- en snuiftabak, bloembollen, extra fijne thee, koffie, suiker, Oost-Indische en Hollandse thee- en tabakskistjes en Engels porselein [81, 89]. Handelaren als Ritter kochten hun goederen bij groothandelaren en rechtstreeks bij fabrikanten.

De verkoop van tabak en pijpen aan de consument ging voornamelijk via winkeliers en kramers. In Basel wordt een beschilderd winkel- of kramersbord uit de eerste helft van de achttiende eeuw bewaard, waarop onder meer snuiftabak, pijpen en een pakje Sapffenberg-tabak staan afgebeeld (Afb. 2).⁵ Opvallend veel winkeliers die rookwaren verkochten hadden een 'Spezerey-Laden' (kruidenierswinkel), waar van oudsher producten als peper, kruidnagelen, zeep, thee, koffie etc. werden verkocht. Zwitserland is zelfvoorzienend wat betreft producten die in de eerste levensbehoeften voorzien.

Afb. 2. Winkel- of kramersbord met monogram HF. (Coll. Zunft zu Saf- ran, Basel. Foto Bert van der Lingen)

Luxe of secundaire goederen 'die niet volstrekt noodzakelyk zyn tot het leeven, maar tot aangenaamheid van smaak en reuk of tot verfrissching dienen' worden voornamelijk uit Nederland en Frankrijk ingevoerd.⁶ Hieronder vallen producten zoals specerijen, suiker, thee, koffie, tabak en tabakspijpen.

Archeologisch materiaal

Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat bijna alle in Zwitserland opgegraven kleipijpen geïmporteerd zijn. De vroegste kleipijpen dateren rond het midden van de zeventiende eeuw. De meeste kleipijpen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw komen uit Mannheim en Frankenthal in Duitsland en van onbekende productiegebieden in Zuid-Duitsland. Deze centra waren zo succesvol dat ze in de tweede helft van de zeventiende eeuw een ernstige concurrentie voor de Nederlandse pijp vormde. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw komen de eerste Hollandse pijpen naar Zwitserland. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw zijn dit de Goudse pijpen en deze gaan uiteindelijk in de eerste helft van de achttiende eeuw de markt domineren. In de tweede helft van de achttiende eeuw is Nederland nog steeds de belangrijkste leverancier van kleipijpen, maar de concurrentie uit het Duitse Westerwald wordt dan sterker. Begin negentiende eeuw worden zowel Nederlandse als Duitse kleipijpen aangeboden.⁷ Het gebruik van kleipijpen is dan al sterk afgenomen. Al aan het eind van de achttiende eeuw laten de advertenties steeds meer Duitse handelaren zien die houten, meerschuiemen en porseleinen pijpen op de Zwitserse markt brengen ten kosten van de kleipijpen. Daarnaast worden in de negentiende eeuw ook nog (manchet)pijpen uit Frankrijk en Oostenrijk verkocht.

De export van kleipijpen vond op verschillende manieren plaats. Een deel werd mogelijk rechtstreeks door fabrikanten aan groothandelaren geleverd. Maar ze werden ook via pijpenkopers, handelshuizen en andere kooplieden bij de fabriek besteld en geëxporteerd. Ook werd een onbekend aandeel van de export via Amsterdamse tabaksfabrikanten- en handelaren geregeld. Zij lieten in Gouda pijpen met hun firmanaam vervaardigen en verkochten die, al dan niet in combinatie met hun tabak, aan afnemers in binnen- en buitenland. Deze pijpen kunnen als de vroegste reclamepijpen worden beschouwd. Via de groothandel kwamen deze producten bij winkeliers en kramers terecht en werden uiteindelijk aan de consument verkocht. Op de Waisenhausplatz in Bern zijn bij opgravingen kleipijpen met firmanamen van Goudse pijpenfabrikanten, de Amsterdamse tabaksfabrikanten Ertwijn Zapfenbergh en Frans en Jacob van de Velde en de Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel gevonden.⁸ De firma Van de Velde liet in 1718-1752 pijpen met hun bedrijfsnaam maken.⁹ Beide fabrikanten hadden in de eerste helft van

de achttiende eeuw een belangrijk aandeel in de export van tabak en pijpen naar Duitstalige gebieden.

Opvallend is dat er in de advertenties geen pijpenmakersmerken worden genoemd. Vooral voor de belangrijkste Goudse merken¹⁰ zou dit wel verwacht mogen worden. In Duitsland is het belang van het merk van de verkoop alleen in Thüringen archeologisch aantoonbaar.¹¹

Soortnamen, munteenheden en prijzen

De prijzen in de advertenties zijn in Zürichse gulden (fl) en schillingen (ß). De Zürichse gulden was min of meer gelijk aan de Hollandse en bedroeg 16 batz of 40 schillingen van die stad. Een schilling van Zürich was ongeveer een halve stuiver (0,025 cent) Hollands.¹² Dat betekent dat een Zürichse gulden ongeveer dezelfde waarde had als een Hollandse gulden. Bij de hieronder genoemde prijzen wordt eerst het bedrag en daarna de afkorting voor de muntsoort gegeven (1 fl 25 ß). Slechts eenmaal is de heller als munteenheid gebruikt.

Uit de advertenties blijkt dat in Zürich de betere kwaliteitspijp uit Holland alom verkrijgbaar was en dat de handelaren die deze pijpen aanboden ook de duurdere soorten Hollandse tabak verkochten. Vaak kochten zij ook andere producten. Felix Schmied adverteerde in 1776 met bloemen- en groentezaden en had als enige nevenproduct tabakspijpen: ‘ordinaire länge’ ofwel lange pijpen van de fijne kwaliteit voor 2 Zürichse gulden en korte fijne pijpen voor 1 Zürichse gulden per 100 stuks [24].

De omschrijvingen voor tabakspijpen van de betere kwaliteit in de advertenties is divers. We lezen onder meer over fijne Hollandse pijpen, extra fijne Hollandse pijpen, fijnste echte Hollandse tabakspijpen, fijne Hollandse en gewone tabakspijpen, fijne Hollandse pijpen in twee soorten, lange Hollandse pijpen en fijne Hollandse pijpen van porseleinaarde. Kortom, een grote diversiteit aan benamingen voor de betere lange en halflange Hollandse kwaliteitspijp waarbij het onderscheid tussen de fijne en de duurdere porseleinen kwaliteit lastig te maken is. Hoewel er over het algemeen lange pijpen verkocht werden kwamen er ook halflange van de betere kwaliteit voor. Alleen als de pijpen in combinatie met prijzen zijn vermeld kan er een indicatie van de kwaliteit of soort worden gegeven.

De handelaren Fäst en Waser waren de enigen die Hollandse pijpen in drie soorten aanboden (Tabel 1) [93, 94]. Bij de eerste soort ging het waarschijnlijk om de allerbeste, geheel gepolijste porceleijne pijpen en bij de derde soort om de wat mindere fijne pijpen die nog steeds tot de betere kwaliteit behoorden. De tweede soort zal een tussensoort zijn die gezien de prijs meer neigt naar de porceleijne pijp. Hun prijzen zijn omgerekend naar Hollands geld waardoor die makkelijker vergeleken kunnen worden met de in Holland gehanteerde prijzen. De ‘fijne porseleijne pijpen’ en de fijnste veritable pijpen 3e soort vallen in dezelfde prijsklasse en zullen van een zelfde kwaliteit zijn. Het is onduidelijk of met ‘fijne porseleijne pijpen’ ook daadwerkelijk de porseleinen soort wordt bedoeld. De prijs doet in ieder geval vermoeden dat het een fijne soort is.

De pijpen in Tabel 1 werden per 100 en per dozijn aangeboden. In Zwitserland werden de pijpen gewoonlijk per 100 verkocht en een enkele keer per dozijn. Duidelijk is te zien dat de prijs bij afname van een dozijn 10 procent hoger lag dan bij afname van een gros. De gros prijs wordt hier gegeven om vergelijking met Hollandse prijzen makkelijker te maken.

Van een aantal pijpen kan met zekerheid worden gezegd om welke soort het gaat (Tabel 2). De prijzen zijn omgerekend naar Hollands geld en worden in twee kolommen weergegeven. De eerste de guldenprijs en de tweede de prijs per gros in stuivers, zoals indertijd gebruikelijk was.

-De ‘25 zöhlige, oder sogenannte Kamin-Pfeiffen’ die in 1789 worden genoemd waren in Nederland bekend als ‘koningspijpen’ of ‘halve kabaalpijpen’. Ze kostten in Zwitserland, omgerekend in Hollands geld, f 2,88 (58 stuivers) en f 4,32 (86 stuivers) per gros. Deze pijpen hadden een lengte van circa 65 centimeter en werden in Gouda, afhankelijk van de kwaliteit, verkocht voor f 2,50 (50 stuivers) of f 2,60 (52 stuivers) per gros.¹³ De prijzen die de handelaren en winkeliers in Zwitserland betaalden lagen tussen de f 0,38 (8 stuivers) en f 1,72 (34 stuivers) ofwel 14 en 40 procent hoger dan in Gouda. De Keulse ‘Kamin’ of ‘koningspijpen’ waren in Zwitserland met f 1,75 per gros aanzienlijk lager geprijsd.

-Kanasterpijpen met kleine ketels kostten f 2,52 (50 stuivers) per gros in Hollands geld. De duurste pijpen

Tabel 1. Prijzen Fäst en Waser omgerekend naar Hollands geld.

soort	prijs per 100	prijs per dozijn [gros]	prijs per gros
1792, fijnste veritable Hollandse pijpen, 1e soort	f 2,25	f 0,30 [3,60]	f 3,24 [65 st.]
1792, fijnste veritable Hollandse pijpen, 2e soort	f 2,00	f 0,25 [3,00]	f 2,88 [58 st.]
1792, fijnste veritable Hollandse pijpen, 3e soort	f 1,75	f 0,23 [2,76]	f 2,52 [50 st.]
1789, fijne pijpen, porselein	f 1,63 / 1,75	f 0,25 [3,00]	f 2,35 / f 2,52 [47/50 st]

waren de Türken- und Damenköpf, die werden verkocht voor f 5,76 (115 stuivers) per gros in Hollands geld.

-Gewone lange fijne pijpen werden in 1776 aangeboden voor f 2,88 (58 stuivers) per gros in Hollands geld. In Nederland kostten de 'gewone lange pijpen' f 1,28 à 1,40 per gros ofwel 26 à 28 stuivers. Deze standaardsoort zou daarmee verdubbelen. In Tabel 1 zien we de fijnste echte Hollandse pijpen van de 1e soort omgerekend f 3,24 (65 stuivers), 2e soort f 2,88 (58 stuivers), 3e soort f 2,52 (50 stuivers) en fijne pijpen, porselein f 2,52 (50 stuivers) per gros.

-Zwartgebakken maatpijpen van 55 centimeter kostten 2 fl 10 ß (f 2,25 Hollands) per 100 of 1 ß (f 0,025) als ze per stuk werden gekocht. Dat betekende dat wanneer de pijpen per 100 werden gekocht de eenheidsprijs f 0,0025 lager was. Omgerekend kwam een gros uit op f 3,24 ofwel 65 stuivers in Hollands. Zwartgebakken maatpijpen waren daarmee net zo duur als de 'fijnste echte Hollandse pijpen van de 1e soort' en 11 procent duurder dan de standaard maatpijpen van witte pijpaaarde.

-Gewone halflange fijne pijpen voor f 1,44 (29 stuivers). Deze pijpen kostten in Gouda ongeveer f 0,55 à f 0,60 (11 à 12 stuivers) per gros. Dat betekende een verdriedubbeling van de prijs (Tabel 2).

-Stompen waren f 1,50 (30 stuivers) per gros. Als met stümpfen inderdaad de halflange klein-, middel- en grootkoppen worden bedoeld dan waren die drie keer duurder dan de halflange pijpen in Gouda. Deze halflange pijpen van de betere kwaliteit vertoonden het grootste verschil tussen Zwitserse en Nederlandse prijzen.

Ter vergelijking worden hier nog de belangrijkste soorten met hun prijzen vermeld die De Lange van Wijngaerden in 1817 noemt (Tabel 3). Hoewel het boek

een kwart eeuw later verscheen dan de advertenties, zijn de prijzen nauwelijks veranderd. De prijzen komen ook overeen met die van de Goudse pijpenfabrikant Govert de Peer. Die had in het eerste kwart van de negentiende eeuw 'beste fijne maatpijpen' voor 26 stuivers ofwel fl 1,28 per gros en 'fijne grootkoppen' voor 28 stuivers, of fl 1,40 per gros. De pijpen die naar Zwitserland gingen waren hoofdzakelijk maatpijpen van fijne en porceleijne kwaliteit. Zo zullen de 'gewone lange pijpen' fijne maatpijpen geweest zijn en met 'beste' werd veelal de porseleine kwaliteit bedoeld.

Afwijkende aantallen voor de handel

De vroegste advertentie met kleipijpen dateert van 1732. In dat jaar biedt een onbekende handelaar '13 kistli mit 1500 schönen weissen Taback-Pfeiffen' aan. De herkomst wordt niet genoemd. De import van pijpen uit het Westerwald is dan nog van geringe betekenis¹⁴ en het gaat daarom vrijwel zeker om Hollandse pijpen. De inhoud van de kistjes is per honderdtal genoteerd en niet per gros, zoals in Holland gewoonlijk is. De Zwitserse groothandelaren bieden hun pijpen dan ook per honderd aan. De dertien kistjes hebben ieder een inhoud van 1.500 pijpen (10.4 gros) ofwel 19.500 pijpen in totaal. In 1775 wordt een kist met 3.000 'feine porcellain-Tabakspfeiffen, von gewöhnlicher Lange' aangeboden [23a]. In Gouda was zowel 10 als 20 gros een standaardverpakking voor pijpen.

Groothandelaar Fäst aan de Marktgasse in het centrum van Zürich heeft het grootste assortiment Hollands pijpen [62, 69, 78, 85, 91]. In 1788 ontvangt hij een partij pijpen van de fijnste porseleinaarde in kisten van 600 tot 700 stuks [62]. Hier zullen pijpen van de allerbeste zogenaamde porceleijne kwaliteit mee zijn bedoeld. Omgerekend naar Hollandse maatstaven hadden de kisten een inhoud van 4,2 tot 4,9 gros. Hadden de pijpenkisten voor export naar Zwitserland een afwijkende inhoud? In 1789 krijgt Fäst nog een zending van 700 à 800 pijpen (4,9 tot 5,6 gros) [69] en in

Tabel 2. Prijzen per gros in Nederland en Zwitserland, in guldens en stuivers.

soort	jaar	Grosrijzen in Holland (in guldens)	Grosrijzen in Holland (in stuivers)	Grosrijzen in Zwitserland (in guldens)	Grosrijzen in Zwitserland (in stuivers)
kamin pijpen 25 duims (65 cm.)	1789	2,50 en 2,60	50 en 52	2,88 en 4,32	58 en 86
Keulse kamin pijpen 25 duims (65 cm.)	1789			1,75	35
Turken -en Dameskoppen	1777			5,76	115
kanasterpijpen met kleine ketels	1789			2,52	50
gewone lange pijpen	1776	1,28 a 1,40	26 a 28	2,88	58
gewone halflange pijpen	1776	0,55 a 0,60	11 a 12	1,44	29
fijne pijpen, porselein	1789			2,35 en 2,52	47 en 50
zwartgebakken maatpijpen (55 cm.)	1791			3,24	65

16 Bey Buchbinder Kramer älter auf dem Helmhaus sind zu haben, kleine Taschentänderli, mit und ohne Küpferli, in unterschiedenen Bänden, auch ungebundene das Stück a 2 fl. so auch Berner, Basler, und Appenzeller hinkende Bött, der lustige Schweizer, Sonnenjirtel, Schafhauser und Züricher Kalender, Stück und Dozendweis.

17 Bey Herr Freyhptm. Fäst an der Marktgaß sind dato und den ganzen Winter über zu kaufen, gebleikte Mouffelinen, an Stucken und Bläzen, feine holländische Tabakpfeifen von Vorzelainerden, beim Kistli von 7 bis 800 Stück, bey welchen 3 Stück auf 100. für den Bruch beygelegt, das 100 a 1 fl. 25 fl. nur 100 Stück a 1 fl. 30 fl. das Dozend a 10 fl. schwarze 1 fl. das Stück. Caffee, Zucker, feinstes Süßöl, extra gutes Baumöl, Brennöl, Schnupf und Rauchtabak, Baumwollen und Seidenwatten, der feinsten offen Herren- und Frauenzimmer Funken, Schubfunken, frische Stockfische, ganz und gewässerte Stück, holländische Haringe, roth türkisches, gut blau gefärbtes, gebleiktes, aller Gattungen rauhes Baumwollengarn, leinenes Lächengarn, recht schöne gute wohl gebörte Weglugen, Fischbein aller Gattungen, Straßburger feiner Haarvuder, das Pfund a 8 und 10 fl.

18 De iemand wil sijnen Wijn best in sijnen kassende Wijnhandel van A. B. Derron.

Afb. 3. Advertentie hern Freyhptm. Fäst an der Marktgaße. Donnerstags-Blatt, 10 Christmonat 1789.

Tabel 3. Prijzen van pijpen in Gouda volgens De Lange van Wijngaerden, 1817.

soort	Prijs per gros in guldens	Prijs per gros in stuivers
Ondermaatse pijpen 19 duim	1,25 of 1,30	25 of 26
Porseleine maatpijpen 21 duim	2,00 of 2,10	40 of 42
Konings of halve kabaal 25 duim	2,50 of 2,60	50 of 52
Keizers of hele kabaal 29 duim	3,00 en 2,50	60 en mindere soort 50
Kardinaals 33 duimen	4,10 tot 4,40	82 tot 85
Pauselijke 37 duimen	8,50 tot 9,00	170 tot 180

Tabel 4. Hollandse pijpen in advertenties 1776-1804

soort	jaar	per	prijs	Bijlage nr.
zwart gebakken 21 duim	1776	100 of per stuk		26 & 35
zwart gebakken pijpen	1789 / 1792	100 / stukprijs	2 fl 10 fl / 1 fl	69, 93
Knasterpijpen	1777	100	1 fl 30 fl	33
Hollandse 25 duims Kamin-pijpen	1789	100	2 fl & 3 fl	79
Dames- en Turkenkoppen	1776	100	4 fl	25, 26 & 30
tabakpfeifen	1779	100	1 fl 20 fl	37
feinen tabakpfeifen, ordinaire lange	1776	100	2 fl	24
extra fraaie (witte) pijpen	1776	100	2 fl	25, 26 & 30
feinen tabakpfeifen	1779	100	2 fl	36
pijpen fijnste porseleinaarde	1788	100 bij volle kist / 100 los	1 fl 25 fl / 1 fl 30 fl	62
fijne tabakspijpen	1789	dozijn	10 fl	91
schone lange pfeiffen	1789	dozijn	10 fl	66
fijne porseleinpippen	1791	100 bij volle kist / 100 los	1 fl 25 fl / 1 fl 30 fl	91
veritable Hollandse pijpen	1791	100 bij volle kist / 100 los	1 fl 35 fl / 2 fl	91
ordinaire fijne / fijnste Hollandse	1803	100	1 fl 30 fl / 2 fl 20 fl	115
Hollandse tabakspijpen	1804	100	1 fl 13 fl, 2 fl & 3 fl	117
Hollandse tabakspijpen	1804	100	2 fl, 2 fl 13 fl, & 3 fl	118
feinen tabakpfeifen, kurze	1776	100	1 fl	24
Stumpen	1804	100	1 fl	117
gemodelte stumpen	1789	dozijn	5 fl	66

1790 arriveert nog een kist met circa 700 stuks [85]. De inhoud is erg variabel en bedraagt gemiddeld tussen de 600 en 800 pijpen ofwel 4,2 tot 5,6 gros per kist.

De pijpen van de fijnste porseleinaarde waren van ‘eine neue Sorte die noch nie so gut gefunden worden’. Het is niet bekend welke soort hiermee wordt bedoeld. Als aanvulling laat Fäst zijn klanten weten dat ‘bis jezt Pfeifen von schlechter Erde häufig hierher gebracht worden, so kann er in so wolseilem Preis gute Waare fourniren’. Heeft hij eerder Duitse pijpen van mindere kwaliteit verhandeld? Het is de enige partij van Fäst waarvan de herkomst niet is vermeld. Aangezien het de fijnste porseleinen pijpen betreft, een soortnaam die we ook in zijn latere advertenties tegenkomen, ga ik er van uit dat ook deze pijpen uit Holland kwamen en niet uit Duitsland. In advertenties voor Duitse pijpen werd gewoonlijk geen kwaliteitsaanduiding vermeld. De Hollandse pijpen die naar Zwitserland worden geëxporteerd zijn zonder uitzondering van de betere kwaliteit met een fraaie afwerking en dat wordt in de advertenties benadrukt (Tabel 4). Dit is ook logisch omdat alleen deze pijpen, gelet op de hoge transportkosten, concurrerend waren met de Duitse produkten.

De handelaren verkochten hun pijpen per honderd maar soms wordt daar vanaf geweken. Bijzonder rookgerei zoals exclusieve zwart gebakken pijpen werden namelijk ook per stuk aangeboden. Daarnaast verkocht een drietal handelaren pijpen per dozijn [78, 93] (Tabel 1). Een van hen bood mooie lange pijpen aan voor 10 β per dozijn en ‘gemodelte Stümpfen’ of stompfen (ingekorte pijpen) voor 5 β per dozijn [66, 72].

Extra pijpen voor breuk en pijpen met Zwitsers wapen als geschenk

Bij Fäst betaalde men 1 fl 30 β (fl 1,75 in Hollands geld) voor 100 pijpen, maar handelaren of winkeliers die een volle kist afnamen betaalden 1 fl 25 β (fl 1,63 Hollands) ofwel ze kregen een korting van 6 %. Bij iedere honderd pijpen gaf hij drie pijpen extra voor eventuele breuk en daarnaast nog zes pijpen ‘mit dem Schweizerwappen’. Goudse pijpenfabrikanten verpakten hun kisten met de daadwerkelijk verkochte hoeveelheden en eventuele breuk tijdens transport was voor rekening van de handelaar of koper.¹⁵ Of de Hollandse handelaren hun afnemers ook extra pijpen gaven als compensatie voor breuk is niet bekend.

Naast de drie extra pijpen voor breuk gaf Fäst bij 100 pijpen ook nog zes versierde pijpen met het Zwitserse wapen aan zijn afnemers kado. Deze veelal fraai gedecoreerde pijpen konden door de winkelier bijvoorbeeld aan vaste klanten worden gegeven. Goudse fabrikanten gaven gewoonlijk een gedecoreerde pijp kado in een kistje met een gros betere kwaliteitspijpen. Fäst gaf bij iedere honderd pijpen maar liefst zes pijpen met het Zwitserse wapen kado. [62] Dat betekent dat

hij per kist met een inhoud van 600 à 700 pijpen (4,2 a 4,8 gros), gemiddeld 39 Zwitserse wapenpijpen tot zijn beschikking had, ofwel circa acht versierde pijpen op iedere gros gladde pijpen. Drie extra pijpen per 100 betekende voor Fäst dat hij, bij een volle kist van 700 stuks, bijna twee dozijn pijpen gratis weg gaf. Samen met de Zwitserse wapenpijpen gaf hij bijna een half gros per kist kado.

Dat lijkt erg veel en mogelijk heeft hij een partij van deze pijpen gekocht voor een speciale gelegenheid om ze kado te doen bij zijn pijpen. De aanbieding van pijpen met het Zwitserse wapen was kennelijk eenmalig want als hij later opnieuw een zending pijpen ontvangt krijgen zijn klanten alleen de drie extra pijpen voor breuk. Mogelijk had hij de reliëfpijpen eenmalig voor dit doel gekocht.

Kanasterpijpen

In een aantal gevallen werden specifieke soortnamen genoemd, zoals bij Bernard Hirzel die een aantal exclusieve pijpen op voorraad had. In 1777 verkocht hij ‘recht schöne Pfeiffen mit ganz kleinen köpfen, oder sogenannten Cnasterpfeifen’. Deze *kanasterpijpen* met kleine tabaksketels verkocht hij voor 1 fl 30 β per 100 stuks [33]. In augustus 1789 werden in een winkel aan de Marktgasse ‘Von den längsten, wie auch von mittlerer Grösse holländische Pfeifen, und von allerfeinsten Pfeifen mit kleinen Köpfen’ aangeboden. Hier werd wat uitgebreider ingegaan op de verschillende verkrijgbare modellen lange pijpen, middelgrote pijpen en de allerfijnste pijpen met kleine koppen [67]. De laatste waren mogelijk dezelfde *knasterpijpen* die Hirzel ook verkocht. Bij Gilgen aan de Neumarkt werden *kleine knasterpijpen* verkocht [65].

Varinas of kanaster is de fijnst verkrijgbare en duurste rooktabak. Dit blijkt uit vele advertenties, waaronder die van Martin Ritschperger in Zürich, die de duurste extra fijne soort verkoopt voor 1 fl 30 β, 2 fl en 2 fl 30 β per pond [68]. Deze tabak is verpakt in ovale met lood beslagen ‘boeten’ van 125 gram. Vier pakjes van de goedkoopste soort kosten bij hem evenveel als 100 kanasterpijpen. In 1732 wordt voor 2 fl zelfs een fraai kanaster tabakskersfmes aangeboden [16, 17].

Kamin pijpen

In 1789 bood een onbekende handelaar Hollandse ‘25 zöhlige, oder sogenannte Kamin-Pfeiffen’ aan voor 2 fl en 3 fl en Keulse voor 1 fl 30 β per 100 stuks [79]. Het is de enige advertentie waarin zowel Hollandse als Keulse pijpen werden verkocht. Opvallend was het grote verschil in prijs voor dezelfde soort pijp, waaruit een aanmerkelijk verschil aan kwaliteit kon worden opgemaakt. De ‘Kamin-Pfeiffen’ ofwel ‘schoorsteenpijpen’ zijn lange kwaliteitspijpen van circa 65 centimeter. In Nederland werden deze pijpen koningspijpen of raagstokken genoemd. Ze zijn circa tien centimeter langer dan de

standaard maatpijp. De prijs van deze fraaie Hollandse kwaliteitspijp lag aanzienlijk hoger dan de gemiddelde prijs van een maatpijp en stak vooral af bij de prijs van de Duitse pijpen. De Duitse pijpenfabrikant Franz Heinrich Neumann in Grimma maakte in 1790 ‘Camin oder Mittellange’ pijpen met een lengte van 30 Zoll¹⁶, circa 70 centimeter.¹⁷ Gezien de context in de prijscourant had de benaming ‘mittellange’ hier betrekking op het formaat van de ketel en niet de lengte van de pijp.

Pijpen met Turken- en Dameskoppen

Bernard Hirzel verkocht als enige bijzondere pijpen met tabaksketels in de vorm van Dames- en Turkenkoppen [25]. Hij leverde deze pijpen in wit en zwart gebakken klei voor 4 fl per 100 stuks [26, 30]. Dat was twee keer zo duur als 100 Hollandse maatpijpen van fijne kwaliteit. Welk soort met dameskoppen werd bedoeld is niet duidelijk. Turkenkoppen waren bekende producten. Ze werden vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw, zowel in Nederland als Duitsland, in verschillende kwaliteiten en prijsklassen vervaardigd. De hier afgebeelde pijp uit Alphen aan den Rijn heeft het hielmerk ID en had oorspronkelijk rond de steel het opschrift HEINRICH DORN (Afb. 4). Deze pijp is gemaakt voor de export naar Duitsland. Gezien de hoge gresprijs in de advertentie waren deze Turkenkoppen van een betere kwaliteit en mogelijk afkomstig uit Nederland.

Zwart en geel gebakken pijpen

Hirzel biedt in 1776 met zijn Turken- en dameskoppen als eerste zwart gebakken pijpen aan. In datzelfde jaar verkoopt hij ook gladde ‘ganz schwartze, 21 zöhlige Pfeyffen’. Deze maatpijpen hebben een lengte van circa 55 centimeter. Ze worden per 100 en per stuk verkocht. De verkoop per stuk duidt op de exclusiviteit van dit product. In 1778 verkoopt ook ene Landolt, die alleen

Hollandse producten als haring en rooktabak aanbiedt, zwarte tabakspijpen per stuk en per 100 [35]. Vanaf 1789 biedt ook Fäst zwart gebakken pijpen aan. Het zijn nog steeds exclusieve producten omdat het de enige soort is die voor 1 β per stuk los wordt verkocht [78, 85, 91]. Een paar jaar later worden ‘holländischen schwarze Tabakpfeifen’ voor 2 fl 10 β per 100 verkocht. Omgerekend is dat fl 3,24 (65 stuivers) in Hollands geld per gros.

Mogelijk werden al kort voor 1775, circa vijftig jaar eerder dan tot nu toe werd aangenomen, zwart gebakken pijpen door Goudse fabrikanten in productie genomen.¹⁸ In 1775 werden ook ‘neumodische’ zwart gebakken pijpen in het Duitse Westerwald vervaardigd. Pijpenmaker en -handelaar Andreas Gundlach (Gündlay) uit Höhr verhandelde die onder meer in Zwitserland.¹⁹ Het is niet bekend waar deze pijpen voor het eerst werden vervaardigd. Dat zwart gebakken pijpen daadwerkelijk de Zwitserse consument bereikten blijkt uit de opgraving aan de Brunngasshalde in Bern.²⁰

Volgens een document uit circa 1800 werd alsemhout in de oven toegevoegd om pijpen zwart te bakken. Later werden elzentakken en eikenkrullen gebruikt.²¹ Door de extra handelingen die moesten worden uitgevoerd lagen de prijzen aanmerkelijk hoger dan die van witte pijpen. Een eeuw later bestond dit verschil nog steeds. Pijpenfabrikant Goedewaagen verkocht in 1870 witte Peter Dorni pijpen, geleverd in een hoge mand, voor fl 0,70 per gros, terwijl een gros gelijk verpakte zwart gebakken Dorni pijpen fl 1,55 kostte. Goedewaagen gebruikte eikenkrullen om pijpen zwart te bakken.²²

Behalve diverse zwarte pijpen komt eenmaal een advertentie voor met ‘extra feinen gelben holländischen Pfeifen’ [94a]. Is dit een toevallig gekozen benaming of

Afb. 4. Turkenkop, ketelmerk ID. Aarlanderveen, Philip Hoogenboom, 1740-1765. Hoogte 49 mm. (Coll. en foto Bert van der Lingen)

Afb. 5. Zwart gebakken pijpen. Gouda, P. Goedewaagen en Zoon, 1900-1920. (Coll. en foto Bert van der Lingen)

was er naast wit en zwart bakkende klei ook een geel bakkende soort om deze specifieke pijpen te maken?²³

Stümpfen

Een onbekende handelaar 'In der alten Schmidten vor dem Lindenthor' verkocht in 1789 'mooie lange pijpen' voor 10 β per dozijn en 'gemodelte Stümpfen' voor 5 β per dozijn [66, 72] en in een winkel bij de 'rothen Ochsen' werden Hollandse tabakspijpen voor 1 ¾ fl, 2 fl en 3 fl verkocht en 'Stümpfen' voor 1 fl per 100 [117]. Met Stümpfen werden waarschijnlijk stompen of halflange klein-, middel- en grootkoppen bedoeld. Deze hadden een lengte van circa 24 tot 26 centimeter.²⁴ In sommige advertenties werden ze 'gemodelte Stümpfen' genoemd, waarmee 'in eine Form bringen' of ingekorte (stelen) werden bedoeld.

Na 1800 daalt het aantal advertenties en wordt het moeilijker een beeld te krijgen van het aanbod. Er worden nog steeds Hollandse pijpen aangeboden maar na 1803 lijkt het aantal Keulse pijpen toe te nemen. In dat jaar verkoopt Leonard Weitz de fijnste Hollandse pijpen à 2 fl 20 β per 100 en de 'ordinaire Feine' à 1 fl 30 β per 100 [115]. Een jaar later verkoopt hij Hollandse pijpen in drie soorten voor 2 fl, 2 fl 13 β en 3 fl per 100 stuks [118].

Ondanks het toenemende gebruik van pijpen van porselein, hout en meerschium en het sigaar roken, gaat de import van Hollandse pijpen geruime tijd door. Uit 1833 dateert nog een advertentie van Johan Caspar Hirzel die nog echte Hollandse pijpen aanbiedt.²⁵

Keulse kleipijpen

In de tweede helft van de achttiende eeuw domineerden de Hollandse pijpen nog steeds in Zwitserland maar in het laatste kwart kregen ze meer concurrentie van Duitse producten. Begin negentiende eeuw werden zowel Nederlandse als Keulse pijpen aangeboden.²⁶ Het is onduidelijk wat met Keulse pijpen bedoeld werd. Ging het daadwerkelijk om in Keulen (of in de omgeving van Keulen) vervaardigde pijpen of misschien om producten uit Nederland die naar deze stad werden verscheept en overgeladen om verder Rijnafwaarts naar Zwitserland te worden getransporteerd? In Keulen was men immers

verplicht last te breken en de goederen in andere schepen over te laden. Tegen de mogelijkheid van Nederlandse pijpen spreekt de lage prijs en vanwege de grote bekendheid van de Nederlandse pijp lijkt het ook niet waarschijnlijk dat ze 'Keulse' worden genoemd.²⁷

Het zal in ieder geval ook niet om pijpen uit het Westerwald gaan, aangezien Keulen ruim 110 kilometer ten noorden van het Westerwald ligt. Deze pijpen werden in Vallendar iets ten noorden van Koblenz ingeladen en Rijnafwaarts naar Zwitserland verzonden. De handel uit het Westerwald was tot het eind van de achttiende eeuw nog van geringe betekenis.²⁸

Het lijkt er daarom op dat het daadwerkelijk om producten uit Keulen (of omgeving) ging. Uit de periode 1774-1803 is echter nauwelijks iets bekend over de Keulse pijpenindustrie. In deze periode floreerde deze niet en enkele meesters weken uit naar het aangrenzende Frechen. In 1804 vestigde zich Peter Kessel in Keulen en in 1806 Mattieu Balder en François Bramino. Deze drie bedrijven hadden in 1806 225 mensen in dienst en produceerden ongeveer 1 miljoen pijpen per jaar.²⁹

Hoewel de Hollandse pijpen in de meerderheid waren zullen toch aanzienlijke aantallen Duitse kleipijpen naar Zwitserland zijn geëxporteerd. Zo ging in de jaren 1772 en 1780 een groot deel van de productie van de pijpenmakers en handelaren Gebr. Dorn uit Grenzhäusen naar Zwitserland.³⁰ Dat Duitse pijpen nauwelijks in de advertenties voorkomen zou kunnen betekenen dat de kwaliteit niet vergelijkbaar was met de betere Hollandse producten of dat de aantallen hiervan, vergeleken met de Hollandse pijpen, gering waren. In ieder geval laat de beschikbare archeologische informatie zien dat vooral de betere kwaliteit Hollandse pijp in Zwitserland wordt gevonden.

Er zijn een zestal advertenties waarin deze 'Kölnische Pfeiffen' in Zürich worden aangeboden (Tabel 5). De vroegst gevonden advertentie dateert van 1786 en liet als enige 'feine kölnische pfeifen' zien waaruit een betere kwaliteit kon worden opgemaakt. Twee jaar later bedroeg de prijs van lange Keulse pijpen 9 β per dozijn en korte stompen 4 β 6 heller. De prijzen van de Keulse pijpen konden niet vergeleken worden met die van de Hollandse pijpen omdat er nauwelijks kwaliteitskenmerken werden genoemd.

Tabel 5. Duitse pijpen in advertenties 1786-1804

soort	jaar	per	prijs	Bijlage nr.
fijne Keulse pijpen	1786			53a
lange Keulse pijpen	1788	dozijn	9 β	61
gemodelte stumphen	1788	dozijn	4 β 6 heller	61
Keulse pijpen	1789	100	1 fl 30 β	79
Keulse pijpen	1804	100	1 fl 25 β	119
Keulse pijpen	1806	100	1 fl 30 β	120
Keulse pijpen	1807	100	3 fl	121

De overige advertenties dateren van 1804-1807. In deze jaren kosten de Keulse tabakspijpen tussen de 1 fl 25 β en 1 fl 30 β per honderd stuks [119, 120]. Slechts eenmaal, in 1807 komen we een dure soort Keulse pijpen tegen voor 3 fl per 100 stuks [121].

Pijp met de wapens van de 13 kantons

In 1779 wordt een bijzondere partij pijpen verkocht door de knoopmaker Johannes Waser, die de winkel van zijn zwager Felix Schmid heeft overgenomen. Tussen de verschillende soorten kleine en grote ‘erdene’ pijpen, bevinden zich ‘etliche 100 Stük mit den 13. der Löbl. Cantonen-Wapen’³¹ [41]. De hoeveelheid is interessant omdat er vanuit wordt gegaan dat deze reliëfpijpen in Nederland met enkele stuks als presentje aan een kist gladde pijpen werden toegevoegd. Hanteerden de Duitse pijpenmakers een ander systeem of waren deze pijpen op speciale bestelling in grotere aantallen geleverd? Mogelijk werden ze door Waser zelfs speciaal aangeboden ter gelegenheid van de overname van de winkel. Als we strikt naar de betekenis van het woord kijken gaat het om andere pijpen dan die met de eerder genoemde ‘Schweizerwapen’.

Waarschijnlijk eenzelfde pijp als in de advertentie is opgegraven in Diessenhofen, Kanton Thurgau. (Afb. 6) De pijp is gemaakt door de Gebr. Dorn uit Grenzhausen in het Westerwald. Vergeleken met de Goudse producten uit deze tijd is deze pijp van minder fraaie kwaliteit. Op de zijkant van de hiel is een imitatie Goudse wapentje geplaatst en op de hiel is het bekende Goudse pijpmakersmerk *both* gestempeld.³² Hierdoor leek het alsof de pijp uit Gouda kwam. Daar werden immers de beste kwaliteit kleipijpen gemaakt. Reliefpijpen met deze decoratie zijn niet bekend uit Goudse fabrieken.

Afb. 6. Pijp met de 13 Zwitserse Kantonwapens. Coll. Amt für Archäologie des Kantons Thurgau. (Uit: Kügler, 1999, p.29, afb.3)

Engelse kleipijpen

In Zwitserland zijn nog geen archeologische bewijzen voor het gebruik van Engelse kleipijpen gevonden. Toch zijn er enkele advertenties waarin Engelse pijpen worden aangeboden of waarin een verwijzing naar deze producten wordt gemaakt. De vroegste dateert van 1731. In dat jaar verkoopt Hans Jacob Bodmer in St. Jacob gereedschappen voor een goudsmederij, parelmoer en schildpad voor het maken van tabaksdozen, en pijpendeksels met kettingen voor Hollandse en Engelse pijpen [9].

De volgende advertentie dateerde van 1777 toen Gilde ‘Hauptman’ Stephan allerlei soorten Engelse wol en stoffen in zijn winkel verkocht en tevens een partij Engelse pijpen aanbood. Kennelijk had hij die samen met andere Engelse producten laten overkomen. Mogelijk was dit een eenmalige aanbieding. Tabakspijpen werden gewoonlijk ook niet in winkels gevonden die stoffen en wolwaren verkochten. In 1786 bood Rudolf Hirzel ‘auf Dorf an der Thorgass beyrn Kranich’ een partij ‘schöne Englische Pfeifen’ aan voor 1 fl 30 β per 100 stuks [53a]. De prijzen waren gelijk aan die van sommige Hollandse en Keulse soorten (Tabel 2 en 5). Ook Jacob Kramer, die een specerijwinkel had, adverteerde in 1791 en 1792 met ‘Engelse pijpen en extra fijne Hollandse pijpen’ [86, 90, 92]. In 1791 verkocht de knopenmaker Weber niet alleen Hollandse rooktabak maar ook ‘extra feine englische Tabakpfeifen, in gewöhnlichen Preisen’ [87].

Afgaande op de sporadische advertenties was er geen grote markt voor Engelse pijpen en zijn ze kennelijk nooit in grote aantallen geïmporteerd. Tussen het gepubliceerde archeologische materiaal zijn tot dusverre geen Engelse kleipijpen aangetroffen.³³

Tabakspijpen van overige materialen of herkomst

In deze rubriek komen onder meer tabakspijpen van meerschuur, porselein en hout aan bod en mogelijk een Ottomaanse pijp. Dergelijke pijpen behoren aanvankelijk tot het exclusieve rookgerei en zijn vooral bedoeld voor rokers uit de hogere sociale lagen van de bevolking. De pijpen worden gewoonlijk niet in aantallen maar per stuk aangeboden. Eind achttiende eeuw komen ze in grotere aantallen op de markt voor een breder publiek. Ook in Nederland worden pijpen van hout, porselein en meerschuur aan het eind van de achttiende eeuw wat algemener, maar ze blijven bedoeld voor een exclusieve groep rokers. In Amsterdam worden ze onder meer in galanteriewinkels verkocht.

Dat exotische tabakspijpen al vroeg in de smaak vallen in het westen blijkt uit een schilderij van Peter Paul Rubens uit circa 1619 waarop de Europese koopman Nicolas de Respaigne met een exclusieve Turkse pijp in zijn hand staat. Het is het vroegst bekende schilderij waarop een Turkse pijp is te vinden. In een inventaris uit 1749 van de kunstgalerie van Landgraaf Willem VIII

van Hessen-Kassel stond dit schilderij omschreven als 'Ein Türck mit einem Pelz und einem Tabacks-Pfeiffen-Rohr, in der Hand, in Lebensgröße'.³⁴

In de advertenties worden een aantal bijzondere pijpen aangeboden. De meest exclusieve zijn wellicht de 'tabakpfeifen-erdenen mit Gold' die in 1780 in de winkel van Charle Henri de la Pierre aan de nieuwe Markt liggen [48]. Hij verkoopt ook Japanse producten die over het algemeen tot de exclusieve artikelen behoren. De pijpen van De la Pierre kunnen met goud beschilderde Turkse manchetpijpen uit Istanbul zijn (Afb. 8) maar ook manchetpijpen uit Ruhla (Thüringen) of uit het Oostenrijks-Hongaarse Rijk. Turkse pijpen worden in Nederland al vanaf het eerste kwart van de achttiende eeuw in kleine aantallen als exclusiviteit aangeboden.³⁵ Uit Ruhla zijn goudkleurige figurale gezichtspijpen bekend met goudkleurige deksels van klei die gevat zijn in messing.³⁶ Het is niet ondenkbaar dat dergelijke pijpen door De la Pierre werden aangeboden. Een vergelijkbare pijp als die uit Ruhla, met gedraaide hoornen steel, is rond 1735-1740 door Johann Gottfried Auerbach (Mühlhausen 1687-1743 Wenen) op zijn zelfportret geschilderd (Afb. 7).

In 1730/1731 wordt een afwijkende pijp aangeboden, namelijk 'Eine Taback-Pfeiffen mit einem langen Riemen, die auf der Reise, sonderlich zu Pferd sehr

kommlich zubauchen wäre, auch gar commod daraus zurauchen ist [...] auch sonst überall bey sich zutragen und zugebrauchen' is [3, 8, 11]. Een tabakspijp met een lange riem, die op reis en in het bijzonder tijdens het paardrijden zeer goed te gebruiken is. In zijn tweede advertentie wordt een prijs van 1 fl 5 β genoemd. Voor datzelfde bedrag kunnen eind achttiende eeuw in Zürich bijna 100 Hollandse kleipijpen worden gekocht. Het materiaal van de tabaksketel is niet bekend. Mogelijk gaat het om meerschium, aangezien in de eerste advertentie ook een 'noch fast ganz neue, und extra saubere, veritable Meerschäumene Tabackpfeiffen, mit Silber beschlagen, samt einem dazu gehörigen Röhrlein' wordt verkocht. In 1732 en 1733 probeert een onbekende verkoper een (grote) meerschiumen tabaksketel met zilver beslag te verkopen [14, 21].

Matthias Vogel van de Strehlgasse, die gezien zijn producten een galanteriewinkel heeft, biedt in 1776 meerschiumen pijpenkoppen aan [27]. Galanteriewaren staan in 1777 ook op de vrachtlisjt van de schipper van Zurzach op Zürich. Hij heeft een vat verloren waarin onder meer mannenondergoed, een pakje met leren riemen, een pakje met witte en gele knopen, messen, en een dozijn 'Tobakpfeiffenköpf gelb beschlagen' waren verpakt [31]. Dit zullen pijpen met koperbeslag zijn. Pijpen worden incidenteel ook door particulieren aangeboden, zoals een grote 'Tabakpfeiffen mit Silber garniert' van een onbekend materiaal [32].

Afb. 7. Zelfportret van J. G. Auerbach, 1735-1740. (Museum of Fine Arts, Budapest).

Afb. 8. Pijpenverkoper, F. G. Waldmüller, Wenen, 1824. (Coll. JTI/Austria Tabak)

In het laatste kwart van de achttiende eeuw zien we ook advertenties van Duitse fabrikanten die hun waren in Zwitserland aan de man proberen te brengen. In de jaren tachtig komen Otto Erdmann van Straatsburg en Joh. Georg Fächner uit Frankfurt aan de Main naar de Messe in Zürich. Erdmann verkoopt (Ulmer) maser³⁷ tabaksdozen ingelegd met schildpad en ivoor en alle soorten meerschuiemen pijpenkoppen ‘als andere beschlagene und unbeschlagene Taback-Pfeiffen-Köpfen’ en allerlei soorten pijpenroeren [45, 49]. Fächner heeft een handel in galanterieën. Naast Hollandse tabak en diverse soorten Engels aardewerk, verkoopt hij ook meerschuiemen en porseleinen pijpenkoppen. Uit eigen fabriek verkoopt hij stokken, vishengels en pijpen. Gezien zijn assortiment zijn dit alleen losse (houten) roeren geweest [46]. Wägmann heeft in 1784 drie soorten ‘feine, ordinare und gemeine’ pijpenkoppen, pijpdeksels, grote en kleine pijpenroeren, snuif- en rooktabaksdozen met en zonder scharnieren en verder nog lange Hollandse pijpen in zijn assortiment [53]. Ook Rudolf Hirzel biedt in 1786 losse pijpenkoppen aan voor 2 fl 10 β per 100 stuks [53a]. Ze zijn bijna twee keer duurder dan de Engelse pijpen die hij voor 1 fl 30 β per 100 verkoopt.

Samuel Hirzel, een kunstdraaier uit Winterthur laat op de Messe van 1790 en 1795 diverse zelfgemaakt producten zien, waaronder nieuwe soorten pijpenroeren

Afb. 9. Pijpenverkoper met Turkse en meerschuiemen pijpen, 1800-1850. (Coll. Museum of Fine Arts, Budapest.)

van Hongaars en Engels hoorn die per stuk of per dozijn worden verkocht, jagershoorns en kruithoorns. Daarnaast handelt hij ook in pijpenkoppen van porselein, meerschuiem, maser hout en pijpen uit diverse houtsoorten. Bekend zijn de Ulmer maser pijpen. Hij heeft zijn winkel naast twee pijpenhandelaren [82, 96, 102]. Dit is de enige vermelding dat er specifieke pijpenhandelaren op de Zürcher Messe aanwezig zijn.

Overig rookgerei

Het overige rookgerei bestaat hoofdzakelijk uit pijpdeksels en tabaksdozen. De eerder genoemde goudsmid Bodmer verkocht in 1731 paarlemoer en schildpad voor het decoreren van tabaksdozen en pijpdeksels of vonkenvangers met kettingen voor Engelse en Hollandse kleipijpen [9]. Tabaksdozen komen voor in allerlei soorten en materialen, zoals schildpad dozen, al dan niet met zilveren scharnieren en beslag [10, 45], ivooren dozen met zilver, waarvan drie tabaksdozen waarop de heilige drie koningen en de vlucht uit Egypte staan afgebeeld [13].

Pijpdeksels komen vaker voor in advertenties en worden als een belangrijk onderdeel van de pijp gezien. Ze waren speciaal ontwikkeld om te voorkomen dat smeulende deeltjes de pijp uit konden om schade aan te richten. Het merendeel van de deksels wordt in verband gebracht met kleipijpen [55, 98, 106] Dat ook in Zwitserland ongelukken voorkwamen door het roken van tabak lezen we in een uitgebreid artikel uit 1730 [4]. In Diessenhofen bij Schaffhausen is in een schuur een grote brand ontstaan. Als oorzaak wordt gegeven ‘das heilose und unvorsichtige Taback-rauchen’. Brandende

Prysen van de T A B A K.

VARINAS Lr. M.	...	G.	23 . 24 .	St
dito	— B.		24 a 26 A.	...
dito	— V.		N.	...
dito	qualiteit zonder merken in belloote Cannasfers		23 a . 26 St	
dito	van Orinoko ligt en fyn		dito groot 16 . 10 "	
dito	geforteert of losse Rollen		24 a . 60 na kwaliteit.	
dito	Nieuwe foort		...	
CANNEWOUW				
PORTORICO	1ste foort	10 a 12	2de foort	0 a 9
			3de foort	6 a 7 1/2
BRAZIL	BLADEN		Brazil Rollen.	4 a 4 1/2
CAROTTE	St. Vincent	1 1/2 roo b.		22 a 25 "
dito	St. Omer	1 roo b.		26 a 30 "
BLADEN	Marylandse geel	7 . 9	blank 5 . 5 1/2	bruyn 4 1/2 a 5 n
dito	Verginy of Suifent	1 1/2	droog 1 1/2	gemeen 3 1/4 a 4
dito	Havana			
dito	Ukrainse			
dito	Holl. Amersvoorder best goed	1 roo b.		21 a 30
	Nieuwkerker dito			19 a 22

Afb. 10. Prysens van de tabak, 1787. (Coll. SAA 15009, inv. 8764)

kooltjes en tabak vielen op het stro en zijn door de wind tot een vuur aangewakkerd.

In 1779 wordt nog een ander exclusief voorwerp verkocht, namelijk 'eine stürzene truken zu pfeifen und Tabac, im einem nussbäumener Tisch mit einem steinernen blatt und geisfüssen'. Deze notenbomen rooktafel was in 1779 te koop bij de weduwe van tafelmaker Hans Jacob Mahler [42]. Tien jaar later verkoopt Johannes Ritter, die zelf in Holland inkocht, Oostindische en Hollandse thee –en tabakskistjes [71, 89]. Dit waren veelal fraai afgewerkte houten kistjes die in een set werden verkocht. De Hollandse kistjes werden gewoonlijk van eikenhout vervaardigd. Ze waren met lood gevoerd om de tabak en thee vers te houden.

Tabak

De advertenties met tabak zijn ruimschoots vertegenwoordigd. Het merendeel vinden we in het laatste kwart van de 18e eeuw. In de jaren dertig komen deze advertenties sporadisch voor. In een aantal advertenties is snuif en rooktabak als nevenproduct aangeboden en worden geen specifieke kenmerken vermeld. De meer gespecialiseerde handelaren geven vaak wel soortnamen, verpakkingen, herkomst en prijzen. Hoewel de rooktabak in de meerderheid is, moet het aandeel van snuif niet worden onderschat. Mogelijk komt het, wat betreft aanbod in de advertenties, vrij dicht in de buurt van de rooktabak. Snuiftabak wordt ook in Zwitserland gefabriceerd. In Bern en Vaud zijn rond het midden van de achttiende eeuw tabaksplantages

waar rappe snuif werd gemaakt voor binnenlandse consumptie en voor de export.³⁸ Vooral aan het eind van de achttiende eeuw komen veel advertenties voor met rooktabak in allerlei soorten, kwaliteiten en prijzen. Een belangrijk deel hiervan komt uit Hollandse fabrieken (Tabel 6 en 7). Dit wordt er ook veelal bij vermeld, waardoor de afnemer weet dat hij goede kwaliteit koopt. Dit zien we ook bij de tabakspijpen. Bij tabak uit andere landen wordt gewoonlijk geen herkomst vermeld. De dure rooktabak is klaar voor gebruik en wordt in kleine pakjes geleverd. De wat goedkopere krultabak, die in veel kwaliteiten en prijzen voorkomen, wordt veelal los aangeboden. Deze tabak wordt pas in de winkel in een papieren zakje verpakt. Ook de goedkope gesponnen roltabak, waarmee slechts één keer is geadverteerd, wordt in de winkel afgesneden, gewogen en afgerekend. Brieftabak komt ook slechts eenmaal voor. Advertenties met snuiftabak worden hier niet besproken maar zijn wel in de Bijlage opgenomen.

Zapfenberg tabak

De vroegste advertentie met rooktabak dateert van 1733. In dat jaar biedt Leonhard Burckli, mogelijk familie van de Amsterdamse tabaksfabrikant Jan George Burgklij, 'aller Gattung Blatis- und Zapfenberger-Taback, das pack um 12 β, aller Gattungen Brief-Taback, das Brieflein um 1 β und auch um ein halben guten Batzen' aan [20]. Een halve 'goede' batz bedraagt ongeveer 1,75 β. Ertwijn Zapfenbergh behoort in de eerste drie decennia van de achttiende eeuw tot de belangrijkste

Afb. 11. Pakje Sappfenberg Tabac B met familiewapen van Ertwijn Zapfenbergh. Detailopname van een winkel- of kramersbord met monogram HF. (Coll. Zunft zu Safran, Basel. Foto B. van der Lingen)

Afb. 12. Stilleven met beste Varinas leeuw met T [.]. Joh. Kris. Föhl (Duits/Oostenrijks), 1789. (Uit: Brongers 1964, p.126)

Amsterdamse tabaksfabrikanten- en handelaren. Zijn tabak is immens populair in Duitsland en Zwitserland.³⁹ Hij handelt evenals Burgklij voornamelijk in brieftabak.

Kanaster of Varinas tabak

Kanaster (ook knaster, kanasser, knasser) is oorspronkelijk de naam van een uit riet gevlochten mand waarin varinas, de beste soort van rooktabak, afkomstig uit de gelijknamige Venezolaanse provincie, verzonden werd. Deze tabak kreeg in de dagelijkse taal de naam van de verpakking: *kanaster*.⁴⁰ De varinas werd in Westindië verwerkt tot gesponnen roltabak en in manden naar Europa verzonden. Daar werd het door tabaksfabrikanten- en handelaren verwerkt, op smaak gebracht, gekerfd en voor de detailhandel in kleine hoeveelheden verpakt. Slechts tweemaal wordt deze dure tabak in advertenties op andere wijze aangeboden, namelijk als extra rolkanaster en gekerfd [68]. In beide gevallen is de hoeveelheid van het aangeboden onbekend.

Dat de varinas of kanaster de fijnst verkrijgbare rooktabak en de meest kostbare was wordt duidelijk als we de prijzen vergelijken met die van de Suicent, Vincent en krultabakken. In 1789 wordt extra fijne kanaster in ovale loden boeten van 125 gram verkocht voor prijzen tussen de 1 fl 30 β en 2 fl 30 β per pond [68] terwijl de goedkopere Suicent, Vincent en krultabakken tussen de 10 β en 36 β per pond kosten (Tabel 6 en 7). De dure Hollandse kwaliteitstabak combineerde uitstekend met de dure Hollandse tabakspijpen. Er werden speciale kanasterpijpen met kleine tabaksketels verkocht waaruit de fijnproevers deze exclusieve tabak konden roken. Zoals eerder gezegd zien we in de Zürichse advertenties bijna alleen exclusieve en duurere tabak. Het is interessant om dit aanbod te vergelijken met een

gemiddelde Nederlandse provinciestad in deze periode. In 1795 had de tabaks- en pijpenhandelaar Hendrik Straatman in Woerden 1.030 pond tabak op voorraad. Slechts 1% hiervan was dure varinas van 3 gulden per pond en 92% bestond uit goedkope Vincent en krultabak met een prijs onder de 10 stuivers.⁴¹

Merken en verpakkingen

Er is onder de varinas of kanaster tabakken een groot aantal merken en kwaliteiten te onderscheiden. Deze kwaliteitsaanduidingen staan gedrukt of handgeschreven op de verpakking in de vorm van de cijfers 1, 2, 3, 7 en 10 en de letters A, B, C en Q. De toegevoegde letters worden ook wel als merk aangeduid. De extra fijne Drey Italiener heeft de letters D.D. als toevoeging. Waarschijnlijk staan de cijfers voor de dikte van de snede van de tabak, terwijl men aan de letters de smaak en het specifieke aroma van de veelal gemengde en gesausde tabak kan herkennen. Zo wordt de bekende Van de Velde tabak verkocht onder drie cijfers: No. 1, No. 2 en No. 3. De drie verschillen van elkaar door het aantal keren dat de gedroogde en gekerfde tabak door een speciale zeef wordt gehaald. No. 1 wordt eenmaal gezeefd, No. 2 tweemaal en No. 3 driemaal.⁴² De letters op de verpakking zullen dan de specifieke smaak en aroma aangeven. Of dit een vaste regel was is mij niet bekend. Mogelijk werd hier per fabrikant vanaf geweken. De Varinas No. 10 is verpakt in een pakje met een leeuw in rode opdruk. De leeuw is hierbij het merk van de fabrikant en No. 10 de kwaliteit. Aan de letters en cijfers kon de fabrikant zien welk recept hij moest gebruiken. De klant kocht de tabak op merk met cijfer of letteraanduiding en wist welke smaak hij daarvoor kreeg. Sommige van deze soorten waren erg populair en kregen in de winkel een eigen aardewerk pot of houten

Afb. 13. Winkelplanken met genummerde voorraadpotten in het voormalige museum De Moriaan te Gouda. (Foto Bert van der Lingen)

vat met het desbetreffende nummer en de naam van de tabak. Vanuit deze potten en vaten werd de tabak voor de consument afgewogen. (Afb. 13)

Een oud Amsterdamse merk was de Drey Jonge Italiener (Drie Jonge Italiaanders) dat oorspronkelijk eigendom was van de familie Italiaander. Later kwam het merk in handen van Jan Bülte en rond 1760 werd het overgenomen door de Amsterdamse tabaksfabrikant Cornelis Dirksz. Kuijper. De laatste deed het bedrijf en de merken in 1788 over aan Jan Willem van Hasselt. Deze fabrikanten hadden ook het Wapen van Engeland in eigendom. Dit merk zien we samen met de Drie jonge Italiaanders op tabaksverpakkingen (Afb. 14) Andere bekende Hollandse merken zijn de pakjes varinas met het Wapen van de stad Leiden No.7 [54], het Wapen van de Zeven Provintien [64], Leeuw en Drey Königen (Driekoningen). De laatste werd als half varinas aangeboden. Tabakshandelaar Sievers de Vries op de Pijpenmarkt tegenover de Bloemenmarkt⁴³ was de enige die varinas onder eigen naam verkocht (58).

De dure varinas werd in de fabriek in standaard papieren pakjes van 125, 250 en 500 gram verpakt. Bij een aantal duurdere soorten, zoals de extra fijne *Drey Italiener*, met en zonder de letters D. D., zijn de pakjes aan de binnenkant met lood bekleed om de tabak vers te houden [68, 70, 87, 109]. In 1789 wordt een extra fijne kanaster in ovale loden 'boeten' van 125 gram verkocht tegen prijzen van 1 fl 30 β, 2 fl en 2 fl 30 β per pond [68]. Mogelijk worden hier eveneens de 'bleyenen Büchsen' ofwel loden doosjes bedoeld [95], zoals de verpakking van snuiffabrikant Bolongaro laat zien (Afb. 16). Slechts

eenmaal komen we de onbekende benaming 'cardonge'⁴⁴ tegen als vorm van verpakking [64]. De varinas met het *Wapen van de Zeven Provintien*, met 1 fl 12 β de goedkoopste tabak in deze advertentie, is hierin verpakt. De overige soorten worden in pakjes aangeboden [64].

Imitaties

Veel populaire Hollandse en Duitse tabaksoorten zijn op grote schaal nagemaakt, althans de verpakking en de opdruk werd nagemaakt. Dit werd niet alleen gedaan om de consument te misleiden, maar ook om een product te kunnen aanbieden dat op het origineel leek maar goedkoper in prijs was. Meestal werd hierbij de naam, afbeelding van het merk of de kleurstelling van het originele merk veranderd. Grote Amsterdamse tabaksfabrikanten als Frans en Jacob van de Velde, Ertwijn Zapfenbergh en Cornelis Dirksz. Kuijper hebben hier hinder van ondervonden. Van de Velde en Kuijper namen zelfs actie om de vervalsers uit Duitsland te vervolgen.⁴⁵

Uit één van de advertenties blijkt dat Zwitserse handelaren op de hoogte waren van deze praktijken en imitaties voor een goedkopere prijs aan de consument leverden. Het gaat in dit geval om de in zwart bedrukte Leeuw No. 2 uit Holland. De tabak is in een tabaksvat verpakt en per schip naar handelaar Meriter aan de Strehlgasse in Zürich verzonden. In Frankfurt wordt in hetzelfde vat nagemaakte Leeuw tabak in rode opdruk verpakt voor dezelfde handelaar. Hij verkoopt de namaak 'davon der Preis nach dem Werth ist' [29]. Mogelijk staan er in Tabel 6 tussen de varinas of kanaster tabak meer imitaties, zoals het meerdere keren genoemde merk Drey Italiener. Gezien de gelijkenis van

Afb. 14. Tabaksvignet van Cornelis Dirksz. Kuijper, ca.1760-1788. (Coll. Amsterdam Museum)

Afb. 15. Driekoningentabak, Duitsland(?). (Uit: Kloos, 1975).

de naam met het populaire en goed verkopende originele merk Drey Jonge Italiener bestaat de mogelijkheid dat we hier eveneens met een imitatie uit een Duitse fabriek te maken hebben.

Suicent, Portorico, Vincent, Virginia en overige krultabak

Suicent of swisent is een soort Virginia rooktabak. De dure varinas wordt ook wel met een kleine hoeveelheid suicent gemengd. Het woord suicent is afkomstig van het Engelse 'sweet-sent, dat eenen aangenamen geur aanduidt'. Van de allerbeste suicent worden ook wel karotten voor snuif gemaakt.⁴⁶ De Engelse herkomst van de naam zien we terug in 'Puyks puyk opregte oude Londonse Zweetsented tabak'.⁴⁷ Een grote fabrikant die kanasser met suicent mengde was Cornelis Kuijper Dirkszoon van de Nieuwedijk te Amsterdam. (Afb. 17) Deze grote fabrikant vervaardigde onder meer tabak onder de merken het Wapen van Engeland, de Drie Jonge Italiaanders en de Erven Jan Sapffenbergh.

Suicent was in Zürich te verkrijgen vanaf 24 β voor de gewone soort tot 1 fl voor de beste super fijne soort. De duurste suicent kostte ongeveer hetzelfde als de goedkoopste varinas. Er is gele en zwarte suicent [87] en suicent met de letter C [67]. De Amsterdamse tabaksfabrikant Ogelwight is minimaal dertien jaar actief in Zwitserland. In 1776 levert hij suicent No. 2 [28] en in 1789 verkoopt ene Weriker in de Strehlgasse te Zürich verschillende Hollandse soorten waaronder de 'schon lange beliebten Löwen Swizent No. 1, 2, 3 en 4, von Ogelwight' [77]. In ieder geval in 1767 en 1768 heeft Hendrik Ogelwight een tabakshandel in de vierde

Utrechtsestraat⁴⁸ en in de jaren 1777-1784 heeft Joh. Ogelwight een handel in tabak en schrijfpennen op de Singel bij de Gasthuismolensteeg in Amsterdam.⁴⁹

De lichte Portorico tabak, komt in 1789 driemaal voor [65, 67, 111]. Met prijzen tussen de 28 β, 36 β en 1 fl valt deze tabak in dezelfde prijsklasse als de suicent en de goedkopere soorten varinas. De Portorico van 36 β wordt los verkocht en pas in de winkel voor de consument verpakt. De vincent is een Virginia tabak, vernoemd naar het eiland St.Vincent in de Caraïben. Het wordt in 1788 en 1789 tweemaal in een advertentie genoemd. De Vincent No. 1 kost 24 β en de Vincent No. 1 met de letter H kost 30 β [60, 64].

De overige advertenties bestaan voornamelijk uit krultabak. Het is een buitengewoon fijn gekorven tabak.⁵⁰ Tabak kan verbeterd worden door uitlogen of door de tabaksbladen op een matig verwarmde ijzeren plaat te roosten.⁵¹ Als gesneden tabak op de roostplaat wordt verwarmd en men het gedurende het roosten met de handen een rollende beweging geeft, krijgt men de bekende krultabak. Door het roosten verliest de tabak minder smaak als door het uitlogen en verkrijgt zij een langere houdbaarheid. Voor het roosten wordt de tabak ook wel met zoutzuur of met azijn besprenkeld om die te verbeteren.⁵²

De Hollandse krultabak wordt meestal los en zonder merk en kwaliteitsaanduiding aangeboden. Er zijn veel soorten verkrijgbaar voor prijzen van 12, 15, 16, 20, 24 en 26 β per pond. Het verschil zal in de kleur, snede en aroma en smaak zitten. Twee krultabakken worden met

Afb. 16. Snuiftabak in lood 1 lb Rappe D'Hollanda van Franz Bolongaro (Amsterdam/Frankfurt). (Uit: Loewe 1988, p.10)

Afb. 17. Canasser Zwisent en andere soorten van Taback, Cornelis Kuijper Dkz. (Coll. Amsterdam Museum, inv.nr. A 38306).

een merkopdruk genoemd: Drey König en Drey Mohren. Dit zijn bekende Amsterdamse merken die echter ook in Duitsland worden vervaardigd. De meest voorkomende is de in verschillende soorten verkrijgbare Drey König, zoals fijne gele Amsterdamse Drey König voor 13 β per pakje van 250 gram en 25 en 28 β per 500 gram [50, 75], Drey König No. 1, 2, 3 en 4 [77], Drey König in rode opdruk [73] en de Drey König van Caarten [28], een nog onbekende fabrikant. De veritable Drey Mohren kost 25 β per pond [60]. Ook is er een ‘Virginischen oder sogenannter drey Morianen Krull’ [77].

In Tabel 8 staat een selectie van de overige tabakken en een aantal onbekende soorten. Hieronder ook Reuter tabak [68, 73, 79] en Portorico Pettschaft tabak [67], de enigen die met zekerheid uit Duitse fabrieken afkomstig zijn. Reuter was een grote tabaksfabrikant en -handelaar uit Duitsland, die zijn tabak onder meer inkocht bij de firma Frans van de Velde en Zonen in Amsterdam. De Pettschaft werd in 1789 eenmalig voor 32 β aangeboden. Evenals Hollandse fabrikanten had ook deze Duitse tabaksfabrikant last van fabrieken die zijn tabak namaakte. In 1817 waarschuwt de firma Martin Carstanjen et Söhne, die dan eigenaar van het merk is, voor imitaties van hun Kroon- en Driekoningentabak.⁵³ Martin Carstanjen was in 1753 in Duisburg een handel in tabak begonnen.⁵⁴

Conclusie

De advertenties in de weekbladen geven zeer interessante informatie over het verloop van de handel, vooral voor het laatste kwart van de achttiende eeuw is nu een goed overzicht beschikbaar van de soorten tabakspijpen die vanuit Holland naar Zwitserland werden geëxporteerd en die in Zürich voor de handel en de consument beschikbaar waren. Ze zijn bijna allen van de betere ‘fijne’ en ‘porceleijne’ kwaliteit. De laatste was indertijd de duurste soort. Ook de veelal dure tabaksoorten waren voornamelijk bestemd voor een selecte groep rokers die zich deze exclusieve producten kon veroorloven. De kwaliteit van de pijpen die in de advertenties zijn beschreven komen overeen met de pijpen die we als bodemvondsten van archeologische locaties in Zwitserland kennen. Gedetailleerd onderzoek naar de opgegraven kleipijpen zou een bijdrage kunnen leveren aan een betere kennis over de handel en distributie van deze pijpen.

Wat betreft de tabak blijft het moeilijk om die te plaatsen omdat hier totnogtoe nauwelijks onderzoek naar is gedaan en weinig vergelijkingsmateriaal beschikbaar is. den zoogenaamden pruimtabak. Gouda.

Tabel 6. Varinas en kanaster

soort	jaar	per	prijs	Bijlage
Varinas	1787	125 en 250 gr.	24 β per 250 gr.	58
Varinas	1787, 1789		30 β, 32 β	58 en 65
Varinas, gute leichte [uit de beste fabrieken]	1777		1 fl tot 1 fl 20 β	29
Varinas [extra kwaliteit]	1777, 1787		1 fl 14 β, 1 fl 15 β	34 & 58
Varinas	1789, 1787		1 fl 4 β, 1 fl 8 β	68 & 55
kanaster, beste & extra feine	1787		1 fl 10 β, 1 fl 16 β en 1 fl 26 β	55 & 58
kanaster, extra feine [in loden boeten]	1796		1 fl 14 β, 1 fl 30 β en 2 fl 20 β	111
kanaster, extra feine [ovale loden 1/4 boeten]	1789	pond	1 fl 30 β, 2 fl en 2 fl 30 β	68
kanaster, No. 1, 2 en 3	1789			77
Varinas No. 7	1789		1 fl	64, 79
Varinas No. 7 & No. 10 roth Löwen	1789			67
Löwen No. 2, zwart	1777			29
Löwen rood [nagemaakt in Frankfurt]	1777			29
Varinas Q	1789		28 β	64
Varinas C	1789		34 β	64
Varinas B	1789		1 fl 8 β	64
kanaster B	1789		1 fl 15 β	64
kanaster A	1776		18 β	28
Varinas, echte der Stadt Leiden No. 7	1787		1 fl 4 β	54
Varinas met Wapen van de 7 Provintien	1789	cardonge	1 fl 12 β	64
Varinas tabak, Sievers de Vries	1787			56
kanaster, Drey Italiener [echte; in lood]	1789, 1791		1 fl 4 β	68, 70 & 87
kanaster, Drey Italiener	1796	250 gram		107, 108
kanaster, Drey Italiener D.D., extra feine	1796	in lood		109
kanaster Drey Jonge Italiener	1789		1 fl 4 β	73, 79
kanaster, petit	1789, 1796		1 fl 4 β	67 & 110

Tabel 7. Suicent Suicent, Vincent, Virginia, Portorico en overige krultabak

soort	jaar	per	prijs	Bijlage
suicent	1777	pond	26 ß, 30 ß en 32 ß	44, 34 & 55
suicent	1780	pond	24 ß minstens 8tel centnr	44
suicent, gele en zwarte	1791			87
suicent met C	1789			67
suicent, super feinen	1789		1 fl	68
suicent, Kayser (Duits product?)	1789	250 gram		77
suicent No. 2 van Ogelwight	1776			28
suicent Löwen No. 1, 2, 3 en 4 van Ogelwight	1789			77
Vincent, No. 1	1789		24 ß	64
Vincent, No. 1 met merk H	1789		30 ß	64
Vincent, allerbeste	1788	pond	30 ß	60
Portoricco	1789		28 ß, 36 ß en 1 fl	65, 67 & 68
Virginia krul, rood	1789		20 ß	73
Virginia krul	1789		22 ß	68
Virginische of zogenaamde drey Morianen krul	1789	250 gram		77
3 Mohren, veritable	1788	pond	25 ß	60
krul, 3 König No. 1, 2, 3 en 4	1789	250 gram		77
krul, 3 König No. 1 van Caarten	1776		10 ß	28
krul, 3 König, fijne gele Amsterdamse	1782	1/2 pond	13 ß	50
krul, 3 König, fijne gele Amsterdamse	1782, 1789	pond	25 ß, 28 ß	50, 75
krul, 3 König, goede	1788	pond	20 ß	60
krul, 3 König, No. 1	1789			67
krul, 3 König, rood	1789	in boeten	2 ß	73
krul, goede ordinari	1789	pond	12 ß en 16 ß	77
krultabak, echte Hollandse	1787		15 ß, 16 ß, 20 ß, 24 ß en 26 ß	54

Tabel 8. Overige tabak

soort	jaar	per	prijs	Bijlage
roltabak, vers gesponnen (Hollands?)	1730	20-25 centner	5-6 kronen	2
roltabak	1789	pond	6 ß	73
Zapfenberger tabak	1733	pakje	12 ß	20
diverse soorten brieftabak	1733	brief	1 ß en 0,5 gute batzen	20
Engels Waapen A.B. rood	1789	pakket	8 ß	77
Londons Virginia	1789	pond	24 ß	79
Engelse Petum optimum	1796			111
Reuter met C	1789		7 ß en 28 ß	68, 73 & 79
Ritter tabak, extra goede	1788	pond	20 ß	60
Pettschaft	1789			67

Noten:

- 1 De advertenties komen uit de Donnstags-Nachrichten von Zürich (1730-1735, 1737-1738, 1742-1747, 1754-1759, 1766-1770 en 1776-1780), Donnstags-Blatt (1782-1784, 1787-1789, 1791-1792 en 1795-1796) en het Zürcherisches Wochen-Blatt (1803-1807). De weekbladen zijn voor een deel gedigitaliseerd en raadpleegbaar via internet. Door de slechte kwaliteit van de scans komen er weinig hits bij een zoekopdracht. Daarom zijn alle beschikbare edities handmatig nagezien op relevante advertenties. In de Bijlage zullen diverse schrijffouten voorkomen. Dit komt deels omdat het schrift soms afwijkt van de huidige schrijfwijze en deels door de slechte kwaliteit van de scans.
- 2 Lingen 2013, p.27.
- 3 Roth Heege 2006, p.75.
- 4 Sara Bastert was familie van de Amsterdamse tabakshandelaar Huibert Bastert. In de advertentie wordt de naam van haar man geschreven als Hans Georg Burcklin.
- 5 Lingen 2013, p.64-65, afb. 28-30.
- 6 Hedendaagsche Historie, 1760, p.121.
- 7 Heege 2009, p.131-132.
- 8 De pijpen zijn gevonden in een context die dateert uit de jaren 1700-1740. Vriendelijke mededeling Andreas Heege (02-10-2011).
- 9 Lingen 2013, p.32-33.
- 10 Duco 2003, p.28.
- 11 Stam 2013, p.137-138 en Stam 2007, p.1838-1844.
- 12 Hedendaagsche Historie, 1760, p.124 en Ludovici en Zedler, 1739, p.533-534.
- 13 De Lange van Wijngaerden 1817, p. 418.
- 14 Kügler 1999, p.28.
- 15 Aantallen die indertijd in de pijpenmakerij werden gehanteerd, zijn door schrijvers nogal eens verward met aantallen die in de handel werden gebruikt. In de werkplaats bestond een roldersgros [een rol is de basisvorm waarvan een kleipijp werd geperst] uit 180 stuks en een kastersgros [de in een vorm geperste pijpen] uit 160 stuks. In de handel bestond een gros gewoon uit 144 stuks.
- 16 Preise der Tabakspfeifen in der Fabrik hern. Franz Heinrich Neumann in Grimma. Handelszeitung, 16-10-1790, in Standke 1997, p.9 en 14, abb. 14.
- 17 Hier is uitgegaan van de Saksische zoll van 1869 met een lengte van 2,23 cm.
- 18 Volgens het schema in Duco 1987, p.146 (II Bedrijfsgebonden kenmerken) komen zwartgebakken pijpen pas in de tweede kwart van de 19e eeuw in productie.
- 19 Kügler 1996, p.62.
- 20 Heege 2011, p.33, abb. 27, nr. 9.
- 21 Duco 1980, p.137. (Het is niet duidelijk wat met alsemhout bedoeld wordt. De soorten die in Nederland voorkomen vormen namelijk geen houtige stengels. Gaat het om elzenhout?. Zie ook het artikel 'Aanvulling op 'Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625' elders in dit jaarboek. Hierin aandacht voor pijpen uit 1595-1615 die in gereduceerde atmosfeer zijn gebakken waardoor ze zwart werden.
- 22 Duco 1981, p.7.
- 23 Het valt niet uit te sluiten dat het hier gaat om pijpen uit een ander productiecentrum die onder de benaming Hollandse pijpen werden verkocht.
- 24 Duco 1979, p.5.
- 25 Zürcherisches Wochenblatt, No. 52, 1 Juli 1833.
- 26 Heege 2009, p.131-2.
- 27 Andersom was dit wel het geval. Pijpen uit het Westerwald die naar of via Nederland werden verscheept werden ook wel 'Keulse pijpen' genoemd. De Woerdense tabaks- en pijpenhandelaar Hendrik Straatman had in 1795 een voorraad 'Keulze, off snoekekoppen' waarbij de benaming Keulse zelfs synoniem lijkt te zijn voor pijpen met vissenkoppen (Van der Lingen 2008, p.82).
- 28 Kügler 1999, p.28.
- 29 Schäfke, 1984, p.25.
- 30 Kügler 1999, p.28.
- 31 Het Oude Eedgenootschap, voorloper van het moderne Zwitserland, was een confederatie van 13 kantons die heeft bestaan tot 1798, het jaar waarin de Eerste Franse Republiek een inval deed (Wikipedia).
- 32 Kügler 1999, p.28-30.
- 33 Heege 2003, 2008, 2009 en 2011 en Schmaedecke 1999.
- 34 Vriendelijke dank aan Dr. Justus Lange, Chief curator Gemäldegalerie Alte Meister, Museumslandschaft Hessen Kassel, die de inventaris uit 1749 kort na publicatie van mijn artikel terug vond. Voor een afbeelding van het schilderij en een beschrijving van de Turkse pijp zie Van der Lingen 2014, p.39-41.
- 35 Lingen 2014, p.45.
- 36 De Haan 2014, p.55, Afb. 2.
- 37 Maserhout is afkomstig van knolvormige structuren (knoesten) van diverse boomsoorten.
- 38 Hedendaagsche Historie, 1760, p.203.
- 39 Lingen 2013, p.57-88.
- 40 Weiland 1803, p.440.
- 41 Lingen 2008, p.50-1.
- 42 Gotthard 1802, p.208.
- 43 Op de huidige Nieuwezijds Voorburgwal. Naamregister 1777, p.98.
- 44 Is hier wellicht een kardoes bedoeld?
- 45 2013, p.20-23 en p.79.
- 46 Weiland 1810, p.778.
- 47 's Gravenhaegse Courant, 05-03-1731.
- 48 Naamregister 1767, p.201.
- 49 Naamregister 1784, p.74 en 'Handelsstand der Stadt Amsterdam. Kaufleute, welche mit Tabak handeln', in: *Handlungs-zeitung oder wöchentliche Nachrichten von Handel, Manufakturwesen und Oekonomie*, 02-10-1784.
- 50 Marin 1793, p.520.
- 51 Roosten of eesten is het drogen door verwarming. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.
- 52 Schreiber 1867, p.52.
- 53 Da wir neuerdings in Erfahrung gebracht, dass ein Tabaksfabrikant einen schlechten Tabak unter dem Zeichen, der Unterschrift inderes Ramens und unsern Petschaft verkauft, unter welchen wir unsern Kron- und Dreikönige-Tabak verkaufen; so halten wir unsere Pflicht, das geehrte Publikum nicht nur davon zu benachrichtigen, sondern auch vor dem Ankauf dieses weit schlechtern Tabak zu warnen, damit Niemand weiter hintergangen werde, und wie den [...] erdacht vermeiden, so ordinäre Waare, für dergleichen preise zu verkaufen. [etc.] Duisburg den 25 Juni 1817. Martin Carstanjen et Söhne. *Frankfurter Ober Postamts Zeitung* 12-07-1817.
- 54 <http://www.ihk-niederrhein.de/Historische-Unternehmerpersoenlichkeiten>

Literatuur:

- Anoniem, 1760. *Hedendaagsche Historie of tegenwoordige staat van Switserland en Italie*. 1e deel. Amsterdam.
- Duco, D., 1979. 'De naam van de pijp', *Pijpelijntjes*, V (1), p.1-16.
- Duco, D., 1981. 'Veertig jaar speculaties rond Peter Dorni pijpen', *Pijpelijntjes*, VII (4), p.1-8.
- Duco, D.H., 1980. 'De techniek van het pijpmakersbedrijf te Gouda', (Peter Davey ed.) *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV, BAR International Series 92*. Oxford, p.115-218.
- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden.
- Gotthard, J. C., 1802. *Die Cultur, Fabrikatur, und Benutzung des Tabacks, in ökonomischer, medicinischer und cameralistischer hinsicht, von allen Seiten vollständig beschrieben, und sowohl für Tabacksfabrikanten als auch für Tabacksraucher und Taback-schnupfer zur nützlichen Belehrung*. Weimar.
- Haan, R. de, 2014. 'De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen)'. *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.55-67.
- Heege, A., 2003. 'Tonpfeifen aus Einbeck, Niedersachsen', *Knasterkopf*, 16, p.11-68.
- Heege, A., 2007. 'Produktion von tabakspfeifen im Kanton Bern/Ch: Die manschetpfeifenmodel von Burgdorf und Steffisburg'. *Knasterkopf*, 19, p.136-137.
- Heege, A., 2008. '...das unnötige mehr schad- und verderbliche, als nützliche tabacktrincken und roücken...: Tabak als Heil- und Genussmittel im Kanton Bern aufgrund historischer Quellen und archäologischer Funde (16.-18. Jh.)', *Nike Bulletin* (Bern) 23 (1-2), p.30-35.
- Heege, A., 2009. 'Switzerland', *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2, p.131-136.
- Heege, A., 2011. 'Rauchzeichen über Helvetien: zum Stand der Tonpfeifenforschung in der Schweiz unter besonderer Berücksichtigung des Kantons Bern'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 4, p.15-38.
- Kloos, W., 1975. *Das Bremer tabak-kollegium und die historie vom tabak in der freien hansestadt. Ein handbuch für raucher und die freunde des Bremer tabak-kollegiums*. Bremen.
- Kügler, M., 1996. 'Der Handel mit Westerwälder Tonpfeifen nach Süddeutschland, Frankreich, der Schweiz und Norditalien zu Beginn des 19. Jahrhunderts', *Knasterkopf*, 8, p.61-79.
- Kügler, M., 1999. 'Zum Export Westerwälder Tonpfeifen in die Schweiz im 18. und 19. Jahrhundert', (Michael Schmaedecke), *Tonpfeifen in der Schweiz. Beiträge zum Kolloquium über Tabakpfeifen aus Ton in Liestal am 26. März 1998*. Liestal, p.27-38.
- Lange van Wijngaerden, C.J. de, 1817. *Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude. Meest uit oorspronkelijke stukken bij een verzameld*. Tweede deel. Amsterdam, 's-Gravenhage, Gouda.
- Lingen, B. van der, 2008. 'De boedelinventaris van Hendrik Straatman, handelaar in tabak en tabakspijpen te Woerden, 1795 (Dl. 1 en 2)', *Heemtijdinghen*, 44 (2), p.44-51 en 44 (3), p.80-89.
- Lingen, B. van der, 2013. *Van de Velde, Burgklij en Zapfenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de 18e eeuw*. [Utrecht] Uitgeverij Brittenburg.
- Lingen, B. van der, 2014. 'Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw)'. *Jaarboek 2014, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.39-53.
- Loewe, W., 1988. *In Golden Boxes*. Borås (Sweden).
- Ludovici, C. G. en J. H. Zedler, 1739. *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bisshero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*. Leipzig/Halle.
- Marin, P., 1793. *Nederduitsch en Fransch woorden-boek*. Amsterdam.
- Naamregister van alle de kooplieden, voornaame handeldryvende of negotiedoende winkeliers en fabricanten der stad Amstelredam, ...voor het Jaar 1767*. Amstelredam, 1767.
- Naamregister van alle de kooplieden*, [...]. Amstelredam, 1777 en 1784.
- Roth Heege, E., 2006. 'Aus der Frühzeit des Tabakrauchens: Tonpfeifen des 17.-19. Jahrhunderts im Kanton Zug', *Tugium. Jahrbuch des Staatsarchivs des Kantons Zug, des Amtes für Denkmalpflege und Archäologie, des Kantonalen Museums für Urgeschichte Zug und der Burg Zug*, 22, p.75-94.
- Schäpfke, W., 1984. *Blauer Dunst. Vier Jahrhunderte Tabak in Köln*. Kölnisches Stadtmuseum, Köln.
- Schmaedecke, M. (Hrsg.), 1999. *Tonpfeifen in der Schweiz. Beiträge zum Kolloquium über Tabakpfeifen aus Ton in Liestal am 26. März 1998*. Archäologie und Museum 40. Berichte aus Archäologie und Kantonsmuseum Baselland, Liestal.
- Schreiber, E., 1867. *De tabaks- en sigaren-fabrikant. Leerrijke voorschriften omtrent de behandeling en bereiding van geurigen rook-tabak, derzelve kultuur en soorten kennis, het vervaardigen der beste en welriekendste sigaren, fijnste snuifsoorten, als ook van den zoogenaamden pruimtabak*. Gouda.
- Stam, R., 2007. 'Vondsten uit de gracht van waterburcht Kapellendorf', *Pijpelogische Kring Nederland*, 29 (115), p.1838-1844.
- Stam, R., 2013. 'The importation of Dutch pipes into Germany during the seventeenth and eighteenth centuries', *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 6, p.133-139.
- Standke, B., 1997. 'Zur Tonpfeifenbäckerei im sächsischen Grimma', *Knasterkopf*, 10, p.1-51.
- Weiland, P., 1803 (en 1810). *Nederduitsch taalkundig woordenboek I-L en S*. Amsterdam.

Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 / Adverts with pipes and tobacco in weekly newspapers in Zurich, 1730-1806

Bert van der Lingen

Old newspaper adverts, meant to entice readers into buying products, can now provide important information about the trade, distribution, price, and the use of consumer goods. In the past centuries little has been published in domestic and foreign newspapers about the supply of pipes and tobacco. An exception is a large number of advertisements from the period 1730-1806 that were found in the Swiss weekly newspapers *Donnstags-Nachrichten von Zürich*, its' successor *Donnstags-Blatt* and *Zürcherisches Wochen-Blatt*.

The ads give very interesting information about the course of trade, notably for the last quarter of the eighteenth century. A good overview is now available of the types of pipes that were exported from Holland to Switzerland and Zurich in particular. They are almost all of the better 'fijne' (fine) and 'porceleijne' (porcelain) quality. These pipes were mainly intended for a select group of smokers who could afford these exclusive products. The quality and type of the pipes in the advertisements is in line with the pipes known from archaeological sites in Switzerland. However, detailed study of the excavated clay pipes could contribute to a better knowledge of the trade and distribution of these pipes. Besides clay pipes and tobacco there are also descriptions of meerschaum, porcelain and wooden pipes, together with other smoker's requisites.

Bijlage bij het artikel:

Bert van der Lingen, 'Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806', *Jaarboek 2015, PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen*, p. 167-185.

Donnstags-Nachrichten von Zürich 1730-1780

[1] 15 Brachmonat 1730, No. XVII. Wer auf die von Hrn. Burckli ausgegebene verzeichnuss von allerhand raren Holländis. Blumen-Bollen einiche commision geben wil, wird erinnert, soches zeit bey 14 tagen oder auf das späthest innert drey wochen zuthun, weilen innert solcher zeit die commisionen an ihr gebührend ordt sollen ü beschreiben werden.

[2] 20 Heumonat 1730, No. XXII. In Berner-nachrichten werden zum verkauff angetragen [...] 20 bis 25 centner frisch-gesponnener taback, um 5 bis 6 cronen der centner.

[3] 7 Herbstmonat 1730 No. XXIX. Eine noch fast ganz neue, und extra saubere, veritable Meerschäumene Tabackpfeiffen, mit Silber beschlagen, samt einem dazu gehörigen Röhrlein. Eine andere Tabackpfeiffen, mit einem langen Riemen, welche sehr kommlich [gemakkelijk] auf Reisen zu Pferd und Fuss, auch sonst überall bey sich zutragen und zugebrauchen. [zie ook No. 8 en 11]

[4] 7 Herbstmonat 1730 No. XXIX. (Dit lange bericht over een brand in Diessenhofen bij Schaffhausen, is hier fragmentarisch overgenomen.) Der anfang dieses grossen Unglucks sol das heilose und unvorsichtige Taback-rauchen gewesen seyn. Dann als man einem Trescher zum Mittag-Essen geruffen habe er Seine Tabackpfeiffen ausser der Scheur ausgelahrt, da dann die feurige Aschen und gluende Blatter das Stroh motten gemacht, und endlich vermittelst des Winds angezündt.

[5] 30 Wintermonat 1730, No. XLI. Bey Hern Caspar Bürkli bey dem Ratzen-Thor sind zuhaben: Allerhand Gattung fein Porcelain von Caffee und Thee-Schälelein das Baar um 20, 24, 32 und 36 ß Allerhande Meer-Schnecken-Muschelen und Perlemuter-Schalen in ehrlichen Preiss.

[6] 29 Christmonat 1730, No. XLV. Frau Sara Bastert, hr. Hans Georg Burcklins ehel. Hausfrau in Amsterdam.

[7] 8 Merz 1731, No. X. In der Urch im Thalacher sind allerhande Krämer-Waaren, als TabackTosen, Knöpf, Ringgen, Taback-pfeiffen, Rauch- und Schnupf=Taback, wie auch von allerhand hausrath in wolseilem preiss zuhaben.

[8] 3 May 1731, No XVII. Ein Tabacks-Pfeiffen mit einem sehr langen Riemen, gar kommlich zu Pferd auf Reisen zugebrauchen, in billichem preiss.

[9] 27 herbstmonat 1731, No. XXXIX. Es wird nochmahlen zuwüssen gethan, das dem zum Verkauf abgetragenen Goldschmid-Werckzeugs noch vile kleinigkeiten übergebliben, wer also lust hat von selbigen noch zukaufen, der beliebe sich zu St. Jacob bey haus Jacob Bodmer anzumelden. Auch ist bey ihne zuhaben, etliche Rollen seiner neuer brauchbarer Bind-Drath, wie auch allerhand Perlemuter, und Schilt-Krotten zu Taback-Tosen, aus- und unausgemachet, auch Deckel zu Höllandische- und Englischen Pfeiffen. Es anerbieteth sich obbemeister Hans Jacob Bodmer auch die gebrochenen Taback-Tosen, sie mögen von Materie seyn

als sie nur immer wollen, widerum zurecht zumachen. [In 3 Jenner 1732, No. I lezen we: 'Taback-pfeiffen Deckel mit kettenen'.]

[10] 8 Wintermonat 1731, No. XLV. Eine artige Schildkrottene Tabackbuchs mit einer Scharniere von Silber gar nett und sauber, in billichem preiss.

[11] 6 Wintermonat 1731, No. XLIX. Eine Taback-Pfeiffen mit einem langen Riemen, die auf der Reise, sonderlich zu Pferd sehr kommlich zubauchen wäre, auch gar commod daraus zurauchen ist, um 1 fl 5 β.

[12] 3 April 1732, No. XIV. 13 kistli mit 1500 schönen weissen Taback-Pfeiffen, gleichfahls in einem raisonablen preiss.

[13] 22 Meij 1732, No. XXI. Zwey Taback-Dosen von elffenbein geschnitten, die einte die heil. 3 König wie sie der Muter Gottes opfern, die andere die Flucht in Egypten, beyde mit Silber garniert, in billichem preiss.

[14] 22 Meij 1732, No. XXI. Ein grosser Meerschaumener Rauch-Taback-Pfeiffen-Kopf, mit Silber eingefasst.

[15] 10 Heumonat 1732, No. XXVIII. (unterschiedliche nachrichten) Ein wackerer Burger zu Schaffhausen, seiner Kunst ein Gold- und Silber=Arbeiter, offeriert sic hum ein billiches lehrgelt ein Knaben von honneten Leuthen Seine Profession zuerlehren. Wer dahin lust hat einen Sohn zuthun, der kan das mehrere von Hr. David Höngger, dem Krämer und neuen Schnupf-Tabac-Fabrikanten an der grossen hostett beym Mohren-König vor dem Königs-Stuhl vernehmen.

[16] 24 Heumonat 1732, No XXX. Ein Canaster-Tabac Schneider, [...] jedes stuck um 2 fl.

[17] 31 Heumonat 1732, No. XXXI. Ein Canaster-Tabac Schneider, welcher gar kunstreich und wohl gemacht ist. [Mogelijk hetzelfde kerfmes als in No. XXX]

[18] 11 Herbstmonat 1732, No. XXXVII. Bey herr Clemens Hirzel von Winterthur ist uber diesen Jahrmarckt zuhaben, extra feine Ulmer=Gersten [...], So auch gut rappede Mississippi und Violet-Tabac, als welcher auch noch hiehiesiger Marckt-Zeit in seinen laden beym Engel in Winterthur zuhaben ist.

[19] 18 Herbstmonat 1732, No. XXXVIII. Es hat die Frau Meyerin ein extra guten Cedro Tabac au seiner ganz neuen Fabric aus Italien empfangen

[20] 12 Merz 1733, No. XI. (Zum Ausleihen wird angetragen) Von herrn Leonhard Burckli ein neu Gemach, bestehet [o.a.] in einer groffen Stuben, 2 grossen Rebend-Kammern, ein Saal, ein Kuchi, ein Diensten-Kammer, und Keller zu 20 und mehr Eymer Wein. Fehrner ist bey ihm zuhaben, aller Gattung Blatis- und Zapfenberger-Taback, das pack um 12 β aller Gattungen Brief-Taback, das Brieflein um 1 β und auch um ein halben guten Batzen.

[21] 19 Merz 1733, No. XII. Ein Meerschaumer-Tabacks-Pfeiffen-Kopf, gar sauber mit Silber beschlagen, in raisonablem preiss.

[22] 17 Herbstmonat 1733, No. XXXVIII. (Unterschiedliche nachrichten) Bey herrn Clemenz Hirzel von Winterthur ist alhier über diese Wess in seinem Laden auf dem Münster-Hof zu haben, extra feine Violet, so auch brauner rapierter Mississippi Schnupf—Taback in stürtzenen Büchsen, oder beym Gewicht, in raisonablem preiss.

[23] 13 Brachmonat 1737, Nr. XXIV. Ein Freund von Basel offeriert holländischen rappeden Schnupftaback, das Pfund in Basel um 6 Batzen, darvon das Muster im Berichthaus zusehen ist; wann man aber lieber Carotten Stangen dafür verlanget, so kan auch von gleiger Qualität um obigen Press geliefert werden.

[23a] 28 schriftmonat 1775, No. LII. ...eine kisten von 3000 feine porcellain-Tabakspfeiffen, von gewöhnlicher Lange, zuviel bekommen, welche man einem kauer um desto eher in billichem preis.

[24] 14 Merz 1776, Nr. XI Bey herrn Felix Schmied [voornamelijk in zaden] sind noch zu haben von den feinen Tabakpfeifen, ordinaire Länge, das 100 a 2 fl, kurze 1 fl.

[25] 9 May 1776, Nr. XIX. Bey hrn. Bernhard Hirzel, beym Püffel, sind wiederum zu haben: Extra schöne Tabakspfeiffen das 100 a 2 fl., item Pfeiffenköpf, Damen vorstellend, wie auch von den schon bekannten Türkenköpfen.

[26] 29 Augstmonat 1776, Nr. XXXV. Bey hrn. Bernhard Hirzel, zum Püffel, sind wiederum zu haben: Extra schöne weisse Pfeiffen, das 100 a 2 fl, item, ganz schwartze, 21 zöhlig Pfeyffen, beym Stük oder beym 100; weisse und ganz schwarze Türken- und Damesköpf.

[27] 17 Weinmonat 1776, Nr. XLII. Beym hrn. Matthias Vogel an der Strehlgasse sind zu haben

...meerschaumene pfeiffenköpf [gezien de overige producten heeft hij mogelijk een galanteriewinkel].

[28] 12 Christmonat 1776, Nr. L. Bey hrn Weriter, älter, an der Strehlgasse bey dem untern Hammerstein, wiederum fass guten Holländ. Rauchtobak von krull und Suicent, sowol offnen als in halb Pfund Päkl. Ankommen; dermal ist der äusserste Preis von No. 1 Krull 3 König von Caarten 10 st, Suicent No. 2 von Ogelwight 10 st., Knaster A 18 β. In 2 Monaten, so Wind und Wetter günstig, werden verschiedene Varinas folgen.

[29] 13 Merz 1777, Nr. XI. ...das herr Meriter, an der Strehlgasse, vergangene Samstag sein aus Amsterdam annoch erwartendes Rauchtobakfasse zu bestem Vergnügen in sehr leidlichem Preis, wegen des jezigen sehr starken Ausschlags, annoch erhalten; selbiges enthält verschiedene recht gute und leichte Varinas von 1 fl bis 1 fl 20 st, etwann aus der besten Fabriken, 3 Königskrull, schwarze real Löwenpäklein No. 2 sodann bey Frankfurth nachgemachte rothe Löwen, davon der Preis nach dem Werth ist.

[30] 20 Merz 1777, Nr. XII. Bey hrn. Bernhard Hirzel bey dem Püffel im Rennweg ist zu haben: chocolate von guter Qualität, in civilem Preis auch sind wiederum zu haben, extra schöne weisse Pfeiffen das 100 a 2 fl., Türken- und Damenköpf das 100 a 4 fl.

[31] 11 Herbstmonat 1777, Nr. XXXVII. Samstags den 23 Augstmonat hat ...Zurzacher-Fuhrman an der Zürich Steig ab dem Wagen verloren aus einem vat oder Ballot ... leinen tuch darin war ein dozend mannen strümpf no. 13, ein halb dozend weiber dito No. 13, ein dozend mannen dito No. 12 ... Ferner eine Reis Cästlein mit einem ledernen Riemen, darin ein Päcklein weiss und gelbe Knöpfe; 1 dozend Arauer Messer; 1 dozend Tobakpfeiffenköpf gelb beschlagen; 3 dozend Schuhringken; .. 1 stuklein wollen band, hemdknopen ... so bittet man den redlichen Finder um die Zurükgab gegen einem aufständigen Trinkgeld.

[32] 16 Weinmonat 1777, Nr. XLLII. Eine silberne Winnten-Uhr, 1 grosse Tabakpfeiffen mit Silber garniert, 2 Ablatztischlein, 1 stark eisenes Gitter ...

[33] 16 Weinmonat 1777, Nr. XLII. Bey hrn. Bernhard Hirzel bey dem Püffel im Rennweg, sind nebst den gewohnten ordinaire Tabakpfeiffen zu haben, recht schöne Pfeiffen mit ganz kleinen köpfen, oder sogenannten Cnasterpfeiffen, das 100 a 1 fl. 30 β.

[34] 13 Wintermonat 1777, Nr. XLVI. Bey dem hrn. hauptm. Stephan, auf Dorf, im Laden unter dem Stern, sind zu haben, ...aller gattung Englischer Wollen Waaren ...verschiedene Sorten Tabak, Suicent a 30 st, halber knaster a 38 st., und extra Qualität Farinas a 1 fl 14 β. Englische Pfeifen ...

[35] 24 Christmonat 1778 Nr. LII. Bey dem hrn Landolt, auf Dorf, ist zu haben ... neu frisch angekomme holländische häring, fein weisse und ganz schwarze Tabakpfeifen, bey dem hundert und stukweis, nebst verschiedenen sorten holländischen Rauch-Tabak...

[36] 22 april 1779, No. XVI. Wann herr Joh. Conrad Gossweiler seinen bis anhin gehabten specerey-laden in dem Rindermarkt abgeändert, und bereits seldigenan der Streigasse bey dem Waldegg wiederum eröffnet, als empfiehlt er sich allorten höflichst zu geneigtem zuspruch in seinen führenden artiklen, wird trachten jedermann zu bestem vernügen zu bedienen, von feinen Tabakpfeifen ist eine parthie bey handen das hundert a 2 fl.

[37] 17 Brachmonat 1779, No. XXIV. Tabakpfeifen das 100 a 1 fl 20 β.

[38] 17 Brachmonat 1779, No. XXIV. Bey dem hrn. Landolt, ist über den Markt auf dem Münsterhof in seinem bekannten laden zu haben, nebst seinen bekannten specereywaaren, ein sortimentlein chocolate liquers und Eau de Senteurs, Bomade und Pariser-Buder, auch extra feine amlung und englische schmaltzen, frische grosse rosinen, weiberei und mandel, Levantische caffee, nebst ordinari, auch thee, fidell, feine ulmergersten, guten rauch- und schnupftabak auch verschiedene lange fischbein und tabakpfeiffen, bey dem hundert und stukweis, alles im billigen preisen, man recommandiert sic hum geneigten zuspruch.

[39] 9 herbstmonat 1779, No. XXXVI. Es wird E.E. Publiko bekannt gemacht dass in dem laden unter der Saffran, wiederum frisch abgekommen und zu haben, allerhand feine und ordinaire schnallenblech, eine ganz neue art von fein engl. Zinn, laquirt und gemahlt [...] veritable Marroco, St. Omer und holländer Tabak, engl. Steingut, papier mache, beschlagen und unbeschlagene tabakpfeiffenkopf [...]

[40] 16 herbstmonat 1779, No. XXXVII. Zu Stadelhofen bey dem Granatapfel sind von dato an nebst den ordinaire waaren vier verschiedene sorten ordinaire Crull,

offen und in Brlg. päklein in sehr billigem preis zu haben, auch erwartet man veritabel holländischen crulltabak den man beym ganzen centner auf billiche bedingnisse überlassen wird.

[41] 14 weinmonat 1779, No. XLI. E.E. Publiko wird andurch bekannt gemacht, wie dass knöpfmacher Johannes Waser, oben an der obern Badergasse, neben dem rothem Mann, seines Schwehers hrn. Felix Schmid des Radlers laden übergenommen und nicht nur bey ihme zu haben, aller gattung caffee, thee, zucker, aller sorten gwürz, rauch- und schnupftabak, [...] In gleichem sind bey ihme frisch angekommen, aller Gattung klein und grosse Erdenpfeiffen, besonders etliche 100 Stük mit den 13. der Lobl. Cantonen-Wapen.

[42] 25 wintermonat 1779, No. XLVII. Eine artige kleine coffre ganz neu, und gelb beschlagen. Eine stürzene truken zu pfeifen und Tabac, im einem nussbäumener Tisch mit einem steinernen blatt und geisfüssen, ist bey des tischmachers Hans Jacob Mahlers wittwe anzumelden.

[43] 25 wintermonat 1779, No. XLVII. Bey hrn Freyhptm. Fäst an der Marktgasse sind neue holländische Stoffische, der feinsten ganze Tische, und gewässerte stük zu haben, neue häringe sind alle tag erwartend, auch verkauft er alle sorten Schnupf- und Rauchtobak, Specereyenwaaren, und baumwollin garn, gebleiktes und ohngebleiktes türkisch und blau gefärbtes.

[44] 13 Jenner 1780, No. II. Eine sorte guter Swizent Rauchtobak, das pf. a 26 β. Wann wenigstens ein achttel centner genohmen wir, a 24 β.

[45] 8 Brachmonat 1780, No. XXIII. Es macht herr Otto Erdmann von Strassburg zu wissen, dass [...] auch verkauft er aller sorten elfenbeinerne, buchsmaserne mit schildkrott eingelegte tobakdosen, von verschiedene preisen, aller gattung vergoldte und elfenbeinerne stokknopf, aller gattung fasson meerschäumene pfeifentöpf, wie auch aller gattung pfeiffen-rohr und stokbeschlag alles nach neuster fasson. [...] sein laden ist auf dem neuen markt.

[46] 8 Brachmonat 1780, No. XXIII. Joh. Georg Fächner von Frankfurt am Mayn, hat eine schöne partie spanische Rohraus holland mit anhero gebracht, und verkauft sowol [etc. over rohren] Auch findet man bey ihm extra feine holländische geschnittene Baringas Tobak, wie auch meerschäumene und porcelaine

pfeifenköpfe, englische Sak- Juwelen- Zahn- und Schnallen=Bürsten, und aus seiner eignen fabrik aller gattung beschlagne stöke, pfeifen, fischangel, blasrohrstök mit und ohne messing gefüttert, aller sorten stokknöpf vergoldt und unvergoldt, nebst den beschlägen neuster fasson fein englische steinporcelain, als thee und milchpott, zucker-schüffeln, tassen, feine ostindische tassen, feine englische gemahlte thee-bretter, grüner und thee-bois, holländischer chocolat von gutem geschmak, alles in den geringsten preisen. Ist zu finden auf dem Münsterplatz, nahe dem Brunnen, in dem Ckladen No. 53, 54, 55.

[47] 8 Brachmonat 1780, No. XXIII. Joh. Heinrich Wünsch recommandiert sich mit allerley frischen und gutem Rauch- und Schnupftobak, auch zucker und caffee, nebst andern waaren mehr, alles in sehr billichen preis, hat seinen laden auf dem neuen Markt

[48] 8 Brachmonat 1780, No. XXIII. Charle Henri de la Pierre ist wiederum mit allerhand frischen Japancen-Waaren angekommen, auch mit seinen tabakpfeifen-erdenen mit Gold. Er empfiehlt sich jedermann zu gütigem zuspruch in seinem laden auf dem neuen Markt.

Donnstags-Blatt Zürich 1782-1796

[49] 12 Herbstmonat 1782, No. XXXVII. Herr Otto Erdmann, Rohrhändler von Strassburg, wird in dem Laden neben herrn Steyen haus mit einem frischen assortiment feiner ostindischen rohren, als andern stöcken versehen seyn; auch hat er [...] allerley sorten Tabackdosen von Maser, mit Schildkrott und Elfenbein eingelegt, feine Meerschäumene als andere beschlagene und unbeschlagene Taback-Pfeiffen-Köpf, von allen sorten feiner Pfeiffen-Rohren, Stockzwingen, [...]

[50] 14 Wintermonat 1782, No. XLVI. Bey hrn. Wägmann im Laden unter der Laternen beym Waaghaus ist zu haben: Extra frischer, feiner, gelber Amsterdamer drey König Tabak, das halbe Pfund a 13 tz und das ganze Pfund 25 β.

[51] 23 Herbstmonat 1784, No. XXXIX. Joh. Seiler von Schaffhausen, wird über bevorstehende hiesige Mess [...] vom allerbesten ächten Bolongaro de Crevena, und extra Marocco Taback in Büchsen.

[52] 23 Herbstmonat 1784, No. XXXIX. Bey hrn. Wägmann unter der Laternen beym Waaghaus ist zu

haben: [o.a.] Extra guter veritabler gelber Amsterdamer Schnupf-Tabak, das Pfund a 20 β in Büchsen

[53] 30 Herbstmonat 1784, No. XL. Da Radler Wägmann seinen unter dem Thurnhaus gehaltenen Laden abgeändert, und nunmehr an der alten Wühri unten an hrn. Bodmers Goldarbeiters, und oben an hrn. Burkhardten des Knöpfungsmachers Laden sich befindet, und sind folgende Artikel bey ihm zu haben: Grosse und kleine Tabakpfeifen-Rohr und Mundstück, elfenbeinerne und hölzerne Strehl, weisse beinerne Waar, feine, ordinari und gemeine Tabakpfeiffen-Köpfe, Tabakpfeiffen-Deckel, und lange holländische Pfeiffen, Schnupf- und Rauchtak-Dosen mit und ohne Scharnieren.

[53a] 22 Brachmonat 1786, No. XXXV. 'feine kölnische Pfeifen' in een advertentie van 'unlangst verstorben Frau Fasin, gebohrne Ott... ihren Laden auf dem Helmhaus zu quittieren'.

[53a] 14 Herbstm. 1786, No. XXXVII. Rudolf Hirzel auf Dorf an der Thorgass bey dem Kranich. Schöne Englische Pfeifen das Hundert a 1 fl. 30 st. Pfeifenkopf das Hundert a 2 fl 10 β.

[54] 5 Heumonat 1787, No. XXVII. Im Zipfelhaus ist frisch angekommen [...] und zu haben, [veel goederen, o.a.] achten holl. Krull Taback a 15, 16, 20, 24 und 26 β, achten Varinas der Stadt Leyden No.7 a 1 fl 4 β in Zeit 4 bis 6 Tagen.

[55] 14 Brachmonat 1787, No. XXIV. Bey Joh. Rudolf Wehrli auf dem Helmhaus ist zu haben [...] aller Sorten guter Rauchtak, als Krüll a 16, 20, 24 und 28 β, Suizent a 32 β, halbknaster a 1 fl, Varinas a 1 fl 8 β, Bester Knaster a 1 fl 10 β und a 1 fl 16 β wie auch Pfeifen und Deckel.

[56] 20 Herbstmonat 1787, No. XXXVIII. Im Laden bey dem gelben Hörnli sind [...] zu haben Varinas Tabak, Sievers de Vries, und feine holländische Tabakpfeifen.

[57] 20 Herbstmonat 1787, No. XXXVIII. Johannes Ritter wird diese Mess [...] feine holländische Waaren, als verschiedene Sorten gutes Thee, levantisches und andere Sorten Caffee, Zucker, guten Tabak und Pfeifen, englischen Steingut, ostindisches Porzellan, englische Wolle und holländische Faden, [...]

[58] 11 Weinmonat 1787, No. XLI. Im Laden unterm rothen Ochsen auf dem Weinplatz ist zu haben [...] Extra feiner Marocco Tabak in Boeten a 30, 24 und 20 β, Bolongaro a 26 β, Offener Rauchtak, holländer, a 1 fl,

30 β, 24 β, 20 β das Pfund, Varinas in halbpfund und viertelpfund paquets a 24 β das halb Pfund, detto a 1 fl 15 β ordinari detto a 30 β, Extra feiner Knaster a 1 fl 26 β, halb Knaster a 1 fl 6 β das ganze Pfund.

[59] 27 Christmonat 1787, No. LII. In dem Laden auf dem Weinplatz bey den Rosmarinstock, ist zu haben, [caffee, Zucker, etc.] frisch angekommener Schnupftak, als Rappé Holl. in Bley No. 1, dito No. 2, No. 3 und No. 4, Tabak de Paris, veritabler Rappé de Hongrie, St. Vincent No. 3, St. Omer, Marocco, braun und dunkel, in gestammtem Papier mit B, Hanauer, Rappé unvermischt, in blau Papier, de Hongrie, an Svillen, Pfälzer auch an Spitzen[?]; guter Rauchtak, ganz und halb Knaster, ganz und halb Varinas, in ganz und halb pfund; erdene Pfeifen.

[60] 13 Merz 1788, No. XI. Bey herr Wägmann unter der Laternen ist zu haben: frische feine weisse Amsterdamer Stockfisch, Extra guter, feiner Gewürz Süsbrand, das pfund a 1 fl, Vom allerbesten Vincent-Tabak, das pfund a 30 β, Veritabler 3 Mohren-Tabak, das Pfund a 25 β, Extra guter Ritter Tabak, das Pfund a 20 β, Guter 3 Königen-Tabak, das Pfund a 20 β, Feine gläserne Tabatieren mit Scharnieren, das Stück 25 β.

[61] 8 May 1788, No. XIX. In der alten Schmidten vor dem Lindenthor sind wiederum zu haben, Frisch angelangte lange kölnische Pfeifen das Duzend a 9 β, gemodelte Stümpfen das Duzend a 4 β 6 heller, Guten holländischen Krüll.

[62] 29 May 1788, No. XXI. Bey herr Freyhptm. Fäst an der Marktgasse ist eine Parthey Tabakpfeiffen von feinsten Porzellan Erden angekommen, in Kistlein von 6 bis 700 Stück, eine neue Sorte die noch nie so gut gefunden worden, wer ein Kistlein kauft, kann das 100 Stück a 1 fl 25 β haben, wo auf jedes 100 3 Stück für den Bruch, und noch über diese 6 Stück mit dem Schweizerwappen bey gepackt sind, nur 100 Stück werden von ihm a 1 fl 30 β gegeben, da bis jetzt Pfeifen von schlechter Erde häufig hieher gebracht worden, so kann er in so welsem Preis gute Waare fourniren. [ook in 29 May 1788, No. XXII.]

[63] 4 Christmonat 1788, No. XLIX. Im Laden unter dem alten Reifen neben der Apotheke [...] verschiedene Sorten holländ. Krull Tabak, Schnupftak in Bley, als Marocco, Tabak de Paris und guten [...]zen holländer Stangen Tabak etc.

[64] 1 Jenner 1789, No. I. Da bey mir wiederum angekommen, holländische gute Rauchtobak, welche um billige preis zu haben, alle in Cardonge. Rauchtobak Varinas mit den 7 Provinzen bezeichnet, in Cardonge, a 1 fl 12 tz, Varinas No. 7 a 1 fl, Knaster mit B. a 1 fl 15 β, halb Knaster a 1 fl 6 β, Varinas C a 34 β, dito Q a 28 β, dito B a 1 fl 8 β, halb Varinas a 32 β, mit 3 Königen B a 26 β, Krüll in ½ und ¼ pfund päckgen a 24 β, St. Vincent No. 1 a 24 β, dito mit Marque H a 30 β, Offener Krüll a 22 β, ditto a 20 β, ditto a 16 β. Füessli, bey Stubenmeister Deck, Mezger, dem Kindli vorüber.

[65] 14 May 1789, No. XX. Franz. Branntenwein a 30 tz die Maass, Varinas Tabak a 32 β das Pfund, Portoricco Tabak a 28 β, Kleine Knaster-Pfeiffen, auch verschiedene spezereywaren, sind zu haben bey der Gilgen im Neumarkt.

[66] 21 May 1789, No. XXI. In der alten Schmidten vor dem Lindenthor ist zu haben, schöne lange Pfeiffen, das Dozend a 10 β, gemodelte Pfeiffen-Stümpfen, das Dozend a 5 β, wie auch Rauch- und Schnupftobak. Schönen feinen puder, das pfund a 7 und 8 β. [...]

[67] 27 Augstmonat 1789, No. XXXV. Bey der weissen Lilien oben an der Marktgasse ist ein sortiment von bestem rauchtobak angekommen. Canaster in Paquet, detto Petit Canaster a 1 fl 4 β, Portoricco Tabak a 1 fl, detto Pettschaft Tabak a 32 β, Varinas No. 10 und No. 7 Röth Löwen, Swizent, Lit. C., Drey König, No. 1, nebst ofnem anderem Krüll.

Vom allerbesten rappierten schwarzen Holländer, Pariser, Marokko, 2 Sorten St. Vincent, Tongo, Bolongaro von 3 Sorten, Hanen Tabak, und von allen Preisen ofner Tabak, von 1 fl 20 β bis 6 β das Pfund. Von den längsten, wie auch von mittlerer Grösse holländische Pfeiffen, und von allerfeinsten Pfeiffen mit kleinen Köpfen werden erwartet. [In de editie van 13 Augstmonat 1789, No. XXXIII staat dezelfde advertentie met de vermelding dat ze in 14 dagen worden verwacht.]

[68] 10 Herbstmonat 1789, No. XXXVII. Bey Hr. Martin Ritschperger im Zipfelhaus in Zürich zu finden. Rauch-Tabake in Boeten: Von den ganz neu bekannten und beliebten extra feinen Canaster in ovalen bleyernen Viertelspfund Boeten, a 2 fl 30 β, 2 fl, 1 fl 30β das Pfund, Beste Canaster 1 fl 10 β., Drey Italiener Canaster 1 fl 4 β, Fein halb Canaster 1 fl, Varinas 1 fl 4 β, A.B. Engl. Waapen 32 β, Reuter Lit. C. 28 β, Virginia Krull 22 β.

Offene Rauch-Tabake: Extra Rollen-Canaster 2 fl, Geschnitten Canaster 2 fl 20 β, Superfeinen Suizent 1 fl, Portoricco 36 β, Suizent und Krull-Tabake a 32, 24, 20, 16, 14 β per Pfund. Zugleich sind bey ihme neu angekommen zu haben, feine und ord. Gewürze, Zucker, Caisen, Schmalten, Amlung, Fischbeib, holl. Flachs, Caffee a 24 bis 28 β.

[69] 10 Herbstmonat 1789, No. XXXVII. Bey hrn. Freyhptm. Fäst an der Marktgasse sind wiederum zu haben, holländische Tabakpfeifen von der feinsten Porzelain-Erde, das 100 a 1 fl 30 β, beym Kistlein von 7 bis 800 Stuk a 1 fl 25 β auf jedes 100 3 Stuck für den Bruch; schwarze a 1 β das Stuk. (Hij verkoopt o.a. ook Salami, Tabak, baumol, baumwollen, etc.)

[70] 10 Herbstmonat 1789, No. XXXVII. Da bey mir [Knöpfmacher Weber an der Augustinergasse] wiederum eine parthie frischer guter Rauchtobak angekommen, so ist desnahen in billigen preisen zu haben, von dem ächten 3 Italiener Canaster, detto halb Canaster, Varinas, Portoricco, Swizent No. 3, 4, 5, Recht guter ofner Krull a 24, 20 und 16 β das pfund. [verder boomolie, brennolie, etc.]

[71] 24 Herbstmonat 1789 No. XXXIX. Johannes Ritter von Marthalen, wird diese Mess hindurch auf dem Münsterhof, zwischen der Lobl. [...] Ostindischen, Amerikanischen, Englischen, Holländischen und Friesländischen waaren [o.a.] Viele Sorten Pfeifen. Holländischen Thee- und Tabackkistli mit Bley gefütet.

[72] 8 Weinmonat 1789, No. XLI. In der alten Schmidten vor dem Lindenthor ist zu haben, nebst Rauch- und Schnupftoback, gute saifen, weisse und melierte, das pfund a 12 tz [...] Lange Pfeiffen das Dozend a 10 β, Gemodelte Stümpfen a 5 β.

[73] 19 Wintermonat 1789, No. XLII. Joh. Caspar Gutmanns fel./sel/ Wittib, beym weissen Brunnen, dem Einsidlerhof vorüber, macht einen ehrenden publiko [...] [o.a. peper, caffee, saifen, etc] An Schnupftobak: St. Omer in Boeten a 18 β, St. Vincent fein No. 1 in Boeten a 18 β, Engeltobak in Boeten a 4 β, Offener schwarzer und gelber holländer das Pfund a 20 β, nebst anderm mehr, in niedrigsten preisen. An Rauchtobak: Recht guter offnen Krüll, das pfund a 16, 20, 24 und 30 β halb Canaster a 1 fl, Drey Jonge Italiener a 1 fl 4 β, Varinas a 1 fl 4 β, Reuter a 28 tz, Roth Virginia Krull a 20 β, Rollentoback a

6 β das Pf., Roth 3 König Taback in Boeten a 2 β, Pfeifen, und Pfeifenröhrl.

[74] 19 Wintermonat 1789, No. XLII. Herr Etzlinger an der Weggengasse [o.a. peper, caffee, saifen, etc], holländ. Pfeifen, Canaster, ofnen Krüll a 36, 24 und 16 β

[75] 29 Weinmonat 1789, No. XLIV. Bey herr Wägmann im laden unter der Laternen ist zu haben, extra feines sehr gutes gemahnes Amsterdamer Caffee das pfund a 18 β, wie auch feiner gelber Amsterdamer 3 König Taback das pfund a 28 β.

[76] 29 Weinmonat 1789, No. XLIV. Bey herr Nachtschreiber Ulrich beym rothen Ochsen auf dem Weinplaz ist Frisch angekommen [...] extra guter ächter Bolongaro Schnupftabak, die Boete a 26 β, Marocco a 30, 24 und 20 β, Gelber holländer Nro 1 und 2 a 26 und 20 β, Offener feiner holländer Rauchtabak a 16, 18, 20, 24, 30, 36 β und 1 fl das pfund.

[77] 26 Wintermonat 1789, No. XLXIII. 14 Bey herr Weriker oben an der Strehlgasse beym Glas [...] guter ordinari Krull, das pfund a 12 und 16 β, desgleichen guter veritabler holländischer Krull a 24 β, Kayser Swizent, und virginischen oder sogenannter drey Morianen Krull, drey Königs Krull, No. 1, 2, 3, 4 alle in halb pfund paquet, wie auch von dem schon lange beliebten Löwen Swizent, von Ogelwight, No. 1, 2, 3, 4, knaster A, Knaster No. 1, 2, 3 in best möglichstem preis.

[78] 10 Christmonat 1789, No. L. Bey hern Freyhptm. Fäst an der Marktgasse sind dato und den ganzen Winter über zu kaufen: feine holländischen Tabakpfeifen von Porzelaierden, beym Kistli von 7 bis 800 Stück, bey welchen 3 Stück auf 100 für den Bruch bey gelegt, das 100 a 1 fl 25 β, nur 100 Stück a 1 fl 30 β, das Dozend a 10 β, schwarze a 1 β das Stück. Hij verkoopt o.a. ook Mousselinen, stockfische, haringen, [...]

[79] 23 Heumonat 1789, No. XXX. Im Zipfelhaus ist nebst bekannten Spezereywaaren neu angekommen zu haben: extra schone maylander reis, Drey Jonge Italiener Canaster 1 fl 4 β, Varinas No. 7 1 fl, Londons Virginia 24 β per Pfund, Reuter Lit. C. 7 β, A.B. Roth engl. Waapen 8 β per Paquet, 25 zöllige oder sogenannte Kamin-Pfeiffen a 3 fl Holländ. erd. a 2 fl, Cöllnische a 1 fl 30 β per hundert.

[80] 26 Augstmonat 1790, No. XXXIV. Die herren Anton Ganzinotti und Comp. Tabak Fabrikanten von Strassburg, welche zeit mehr als 40 jahren die

Zurzachermessen besuchen, zeigen einem geehrten Publikum an, dass sie fortfahren, ihr Magazin bey hrn J. Welti, Gastgeber in der Rosen in Zurzach, zu halten, wo sie ein assortiment von allen gattungen tabak haben, besonders aber den sogenannten hanentabak, der wegen seiner Güte in grossem ruhm ist, und welcher wie gewöhnlich den beygedruckten zettel, von ihnen selbst unterschrieben, führen wird, und weil solcher dato noch viel besser fabriciert wird, [verder o.a. aanbevelingen]

[81] 16 Herbstmonat 1790, No. XXXVII. Johannes Ritter von Marthalen in seinem bekannten laden auf dem Münsterhof, [...] Ostindischen, Amerikanischen, Englischen, Holländischen und Friessländischen waaren, die er diess Frühjahr selbst in Amsterdam und Rotterdam eingekauft hat, [o.a.] holländischen Pfeife.

[82] 16 Herbstmonat 1790, No. XXXVII. Samuel Hirzel, Kunstdrechsler von Winterthur, kommt diese Messe wieder an mit ganz neuer Gattung feiner Pfeifenrohr von ungarischem und englischem horn, auch gemeine Sorten, beym Stück und Dozendweis, unterschiedlicher Gattung Pfeifentöpf, und sortierte Stöck, Jägerrüf von allerley Tonen, Pulferhorn und mehrere hornarbeit. Maschinen vor Frauenzimmerarbeit, und sonsten allerley in feine profession dienliche arbeit. Sein laden ist auf dem heuen Markt an der Neuhofmauer.

[83] 21 Weinmonat 1790, No. XLII. Frisch angelangte aller Sorten veritable holländische Rauchtabak in Päckgen, wie auch offenen, sind zu haben in sehr billichen preisen, bey Schulthess zum Pflug.

[84] 21 Weinmonat 1790, No. XLII. Bey Zukerbeck Stadler beym goldenen Schwerdt ist zu haben, veritabler holländische Rauchtabak in Paquet, als extra guter ganzer und halb Canaster, Portoricco, halb Varinas, drey König Krüll in Paquet, wie auch offener, feine holländische Pfeifen. [verder o.a. heren en vrouwen winterstrumpf, candit, caffee, saifen, haarpuder etc]

[85] 18 Wintermonat 1790, No. XLVI. Bey hrn. Freyhptm. Fäst an der Marktgasse ist dato und den ganzen Winter über zu haben: Feine holländ. Tabakpfeifen von Porzelaierde, eine Kisten von circa 700 Stück a 1 fl 25 β, nur 100 Stück a 1 fl 30 β, das Dozend a 10 β, schwarze a 1 β das Stück. Hij verkoopt o.a. ook Mousselinen, stockfische, haringen, etc.

[86] 10 Merz 1791, No. X. Im laden unter dem rothen Ochsen ist nebst denen bekannten spezereywaaren, auch

zu haben, extra feiner haarpuder, englische Pfeifen, auch Fransen von Seiden und Faden, alles sehr billigen preisen.

[87] 30 Brachmonat 1791, No. XXVI. Bey Knöpfmacher Weber an der Augustinergasse is guter und frischer waare zu haben, extra guter Portoricco Bico Tabak, recht guter gelber Swizent, 3 Italiener Kanaster in Bley, Portoricco Amerikaner Varinas in Paquet, gelber und schwarzer Krüll, extra feine englische Tabakpfeifen, in gewöhnlichen Preisen, extra fein Süssöl, dito Baumöl.

[88] 30 Brachmonat 1791, No. XXVI. Felix Eßlinger an der Weggengasse [veel verschillende goederen], aller Arten Schnupf und Rauchtabak und Kölnische Pfeifen.

[89] 30 Brachmonat 1791, No. XXVI. Johannes Ritter von Marthalen [...] dass er von seiner gewöhnten alljährlichen reise aus holland wieder hier angekommen [...] in seine bekannten laden auf dem Münsterhof, recht gute holländische Pfeifen, Ostindische Thee- und Tabakkistli, englisch Porzelain, Tafel- und neue Thee servis superfein, [etc.]

[90] 30 Brachmonat 1791, No. XXVI. Schnupf und Rauchtabak, engl. Pfeifen und andere Waaren mehr. J. Jacob Kramer, jünger.

[91] 10 Wintermonat 1791, No. XLV. Herr Freyhptm. Fäst an der Marktgasse verkauft dato und über den Winter, neuse Stokfische, und gewässerte an Stuken, häringe, allerhand Sorten feine Winterschuh und haarfunken [etc.] feine Porzelainpfeifen, das 100 Stük beym Kistli von circa 6 bis 700 Stük, a 1 fl 25 β, nur 100 genommen a 1 fl 30 β, veritable holländische Pfeifen, beym kistli 1 fl 35, beym 100 2 fl., leztere erwartet; schwarze das Stük a 1 β.

[92] 26 Jenner 1792, No. IV. E.E. Publikum wird zu wissen gethan, dass von den englischen Pfeifen, wie auch von den extra feinen holländischen Pfeifen zu haben sind, dessgleichen extra feine grobe Ulmergersten, um den gleichen preis wie auf dem helmhaus; so auch von dem feinen Marocco, offenen und in Boeten, dessgleichen aller Arten Schnupftabak, und andere Spezereywaaren mehr. Empfehle mich jedermann zu geneigtem Zuspruch. Kramer zum rothen Ochsen.

[93] 24 May 1792, No. XXI. Herr Freyhptm. Fäst an der Marktgasse, in diese woche erhaltene der feinsten veritable holländische Tabakpfeifen, 100 Stük a 2 fl 10 β, das Dozend 12 β, 2te Sorte 100 Stük a 2 fl das Dozend 10

β, 3te Sorte, 100 Stük a 1 fl 30 β, das Dozend 9 β. Aller gattungen baumwollen, auch fein gekartete, aller sorten raues und gebleichtes baumwollen, [ver o.a pariser haarpuder, caffee, zucker, tabak, amlung, schmalten, alle sorten der besten holländischen fischbein und blanche, etc], auch holländischen schwarze Tabakpfeifen, 100 Stük a 2 fl 10 β, Stückweis 1 β. [Dezelfde advertentie ook op 31 May 1792, No. XXII.]

[94] 7 Brachmonat 1792, No. XXIII. Bey hptm. Waser unter dem rothen haus sind zu haben, von den feinsten holländischen Pfeifen, das 100 a 2 fl 10 β, das Dozend 12 β, 2te Sorte das 100 a 2 fl, das Dozend 10 β, 3te Sorte das 100 a 1 fl 30 β, das Dozend 9 β. Extra guten holländischen Rauchtabak in Päkli, wie auch anderer, [...] Diese waaren sind auch ihme zu haben diese Mess über in seinem laden auf dem neuen Markt.

[94a] 19 April 1793, No. 16. Kramer bei dem rothen ochsen... 'Von denen schon lange begehrten extra feinen gelben holländischen Pfeifen, auch [...] gemeinere.

[95] 18 Brachmonat 1795, No. XXV. Beym goldenen Schaaf dem Waldek vorüber sind nachstehende waaren in billigsten preisen zu haben, als feine St. Dominique caffee, wie auch Martinique, gross und klein Melis zucker, halb weisse, halb gelbe und gelbe candelzucker; gute ächte Offenbacher Marocco Schnupftabak in bleynen Büchsen, nebst noch anderen sorten mehr; aller gattungen offene Rauchtabak, Canaster in bleynen Büchsen, Varinas in ¼ Pfund Paqueten, und andere Päkli Tabak mehr; Amlung, Blöni und Schmalten, pfeffer, [etc.] weisse und graue Caisen, holl. Pfeiffen, gutes Reis, nebst noch anderen waaren mehr.

[96] 18 Brachmonat 1795, No. XXV. Samuel Hirzel von Winterthur kommt diese Messe wieder an mit neuer Gattung feiner Pfeifenrohr, auch gemeinere Sorten, Stück und Dozendweis, schöne Pfeiffentöpf, von Maser, Meerscham und Porzelain, Pulferhorn und Flaschen, Blasrohr un ander Sorten Stöke mehreres in seiner profession selbst verfertigter treher arbeit. Hat seinen laden, nebst 2 Pfeiffenhändlern, der unterste gegen der Neuhofmauer auf dem neuer Markt.

[97] 18 Brachmonat 1795, No. XXV. Herr Salvador Pizzala nimmt sich abermalen die freyheit, seinen [...] barometer, camera obscura, laterna magica, ale sorten englischen galanteriewaaren, eau de Lavande, Eau de

Cologne, [en veel mer o.a.] macaroni de Genua, wie auch veritable Tabaco di foglie di levante, [...]

[98] 24 Herbstmonat 1795, No. XXXIX. Beym goldenen Schaaf dem Waldek vorüber sind nachstehende waaren, en gros & en detail, in billigen preisen zu haben, caffee, Candit halb weisse fein gelbe hellbraune, dunkelbraune, gross und klein melis, [etc.] gute ächte Offenbacher Marrocco Schnupftabak in bleynen Büchsen, nebst noch anderen Schnupftabakken mehr, gute Canaster und Varinas, wie auch andere Päkli Rauchtak und offener Crull zu verschiedenen preisen, Rolle und St. Vincent Carotten, feine weisse Pfeiffen und Pfeiffendekel, nebst noch andere waaren mehr.

[99] 24 Herbstmonat 1795, No. XXXIX. Herr Joh. Baptist Bernardon von Mayland wird die ehre haben diese Zürcher-herbstmesse hindurch in seinen bekannten laden in dem 3ten Reihen auf dem Münsterhof gegen hrn. Conrad Locher, Goldschmied, feil haben, nemlich extra gute chokolade, mit und ohne vanillen, pistache, chokoladenzeltlein, [...]; Pariser, holländer, St. Vincent, Marokko und Bolongaro Schnupftabak, dito holländische Rauchtak; extra feiner haarpuder, [...]

[100] 24 Herbstmonat 1795, No. XXXIX. Le Sieur Jumont marchd. de Tabac de Paris avertit les Messieurs & Dames de cette Ville, qu'il tiendra en cette foire, sur le Marché neuf No. 37 & 38, du Tabac de Paris premiere Qualitéz & fans apret

[101] 24 Herbstmonat 1795, No. XXXIX. In dem bekannten laden auf dem Münsterhof, in der 2ten zeilen zwischen Löbl. Meisenzunft und dem Brunnen, vis a vis gegen hrn Goldschmid Wisser, anerbietet diese Mess über Johannes Ritter von Marthalen, seine bekannten holländische Waaren, als: Viele gattungen extra gutes Thee, viele Gattungen Rauch und Schnupftabak, Pfeiffen, Caffee, Zucker, Thee und Tafel Servis, englisch wollene Strümpf, [...] Blumenböllen, und andere holländische Waaren mehr, von oberwähnten artikeln ist theils schon angekommen, theils erwarte noch vor ende der messe.

[102] 24 Herbstmonat 1795, No. XXXIX. Samuel Hirzel von Winterthur kommt diese Messe wieder an mit neuster Sorten Pfeifenrohr, auch gemeinere, Stück und Dozendweis, Pfeiffentöpf von Ulmermaser, Meerscham und Porzelain, vieler Gattung Meerrohr, Blasrohr, Degen und anderer Sorten Stök, Pulserhorn und Flaschen, Jägerrüf, Schrot und Tabaksbeutel, [...].

[103] 22 Weinmonat 1795, No. XLIII. Beym hptm. Waser unten an der Marktgasse, sind nachstehende waaren zu haben, [...] Schnupftucher, feinen holl. Pfeiffen, Pfeiffentöpf, Schnupf- und Rauchtak, [...].

[104] 10 Ehrizmonat 1795, No. L. Bey hrn. Johannes Escher auf Petershofstadt ist zu haben: caffee, levanter, Martinique, St. Dominique zucker, [etc.] chokolade, [etc.] feiner Rauch- und Schnupftabak, offen und im Paquets, feine holländische Tabakpfeiffen, nebst andern spezereyartikeln [...]

[105] 2 Brachmonat 1796, No. XXII. Trechsiermeister Meyer auf Dorf an der Kruggasse, wird diese mess auf dem Helmhaus von allen gattungen [...] verkaufen, wie auch schöne meerschaume und andere Tabakpfeiffentöpf.

[106] 2 Brachmonat 1796, No. XXII. Bey Joh. Ludwig Weiss, in der vorderen Schipfe unten am Schwanen sind zu haben, caffee, [et.] pfeffer, nagelkopf, feine Ulmergersten und reis, fein baumöl, ächte Offenbacher Marocco tabak in bleynen Büxsen, wie auch offene Schnupftabak aller gattungen offene und paken Rauchtak, als Grau[?], St. Vincent, Varinas, Canaster und Portorico Tabak, Pfeiffen und Pfeiffendekel, nebst anderen waaren mehr, alles im möglichst billigem preiss, in grossen und kleinen parthien.

[107] 7 Heumonat 1796, No. XXVII. In der vordern Schipfe unten am Schwanen bey Joh. Ludwig Weiss, sind folgende specereywaaren bey gross und kleinen parthien zu haben: feine St. Domingo Caffee, gros und klein Melis, halbweisse, gelbe und hellbraune candelzucker, thee, kleine rosinnen, Krachmandlen und süsse mandlen, Zwetschgen, feine Ulmergersten, Reis, Amlung, melierte Oel und [...] baumöl, gute offene Schnupftabak, wie auch Offenbacher Marocco tabak in bleynen Büchsen, gute Rauchtak sowohl offen als in Paquetten, 3 Ital. Canaster, Portorico, Varinas, nebst noch andern sorten mehr, feine holl. und ordin. Tabakpfeiffen, pfeffer und nagelitopf, [...].

[108] 15 Herbstmonat 1796, No. XXXVII. In dem laden untem am Schwanen in der vordern Schipfe sind nachfolgende specerey waaren [...] gute päkli Rauchtak und von allen Sorten offener, 3 Italiener Canaster in ½ pfund Paquet, wie auch feine Varinas, ächte offene Marocco Schnupftabak in bleynen Büchsen, holl. feine wie auch ord. Tabakpfeiffen.

[109] 17 April 1796, No. XVII. Bey Kramer beym rothen Ochsen ist zu haben, extra feine weisse venetianische Caisen, desgleichen [..?] und blaue, , extra feinen 3 Italiener D.D. Rauchtabak in Bley, wie auch 2 Sorten feine Pfeiffen [...].

[110] 21 April 1796, No. XVI. Fein holländischer Knaster, Varinas, halb knaster, Portorico, Petit Knaster, und andere gemeine Tabak in $\frac{1}{4}$ und $\frac{1}{2}$ pfund Päkli, wie auch fein und ordin. Geschnitner offner Rauchtabak, sind in kleinen als grossen Partien zu sehr razonablen preisen zu haben, bey Johannes Schweizer im Riederdorf.

[111] 7 Heumonat 1796, No. XXVII. Extra fein holländischer Cnaster in bleyernen Boetes, a 2fl. 20 β. 1fl 30 β und 1fl. 14 β., Feiner Varinas Cnaster, Halb und Petit-Cnaster, Portorico; feiner Suicent, engl. Petum optimum, Virginien & Portocarrero in $\frac{1}{4}$ pfündigen paquets, wie auch offen, pfund- und zentnerweis, in sehr razonablem preis, nebst ubrigen specereywaaren [etc.] bey Johannes Schweizer im Riederdorf

[112] 7 Heumonat 1796, No. XXVII. Bey Conrad Denzler unter dem Pilgerschiff ist zu haben [...] feine meerschaumene pfeiffentöpf, auch von allen sorten masserne pfeiffentöpf, von allen sorten pfeiffenrohr, auch aller sorten päkli-Tabak von unterschiedlichen preisen, [...]

[113] 17 wintermonat 1796, No. XXXXVI. In der vorderen Schipfe im laden unten am Schwanen sind nebst schon [...] wieder frisch angekommen und in gross und kleinen parthien in billgsten [...] zu haben. Wie auch fein holl. Tabakpfeiffen, alle sorten offene wie auch Päkli rauchtabak.

Zürcherisches Wochen-Blatt 1803-1807

[114] 28 April 1803, No. 34. Bey Frau Nachtschreiber Ulrich in ihrem laden vor dem Schellenbrunnen ist zu haben. Pfeiffen, ordinairi, feine und mittelfeine.

[115] 5 May 1803, No. 36. Leonard Weitz, zur Reblauben No. 41 an der Thorgaz. Feinste holl. Pfeiffen a 2 fl 20 β, ordin. Fein a 1 fl 30 β das 100.

[116] 19 Christmonat 1803, No. 101. In No. 220 kleine Stadt in der obern Schipfe bey Joh. Ludwig Weitz sind zu haben [o.a.] Erdene Tabakpfeiffen von längsten beym Dzd a 22 β.

[117] 1 Wintermonat 1804, No. 88. Im Laden beym rothen Ochsen auf dem Weinplaz No. 148. Holländische Tabakpfeiffen, das hundert a 1 $\frac{3}{4}$ fl, 2 und 3 fl, Stümpen a 1 fl.

[118] 1 Wintermonat 1804, No. 88. In No. 220 kleine Stadt in der obern Schipfe bey Joh. Ludwig Weitz. Holl. Tabakpfeiffen, das 100 a 2 fl, 2 $\frac{3}{4}$ und 3 fl.

[119] 26 Wintermonat 1804, No. 95. Im Laden beym rothen Ochsen auf dem Weinplaz No. 148. Cöllnische Tabakpfeiffen, das hundert a 1 fl 25 β bis 3 fl, Dekel a 10-24 β.

[120] 14 Heumonat 1806, No. 56. Ein keller hinter dem Lindenhof [...] Cöllnische Tabakpfeifen das hundert a 3 fl und 1 fl 25 β, Stümpen a 1 fl, St.

[121] 9 April 1807, No. 29. Ein keller hinter dem Lindenhof, worinn [...] Rauch und Schnupftabak, Cöllnische Tabakpfeifen 1 fl 30 β und 3 fl

